

קבץ על יד

דברים שבכתב היוצאים לאור בפעם הראשונה

סדרה חדשה ספר כה (לה)

אסופה בענייני תפילה, שירה ופיוט

לזכר עזרא פליישר ז"ל

הוצאת מקיצי נרדמים

ירושלים תשע"ז

תוכן העניינים

	דפים חדשים מ'סידור השם המפורש'
1	יוצאים לאור על ידי ורד רזיאל קרצ'מר ואורי ארליך
23	קטעים ממערכות יוצר ליום הכיפורים לר' שלמה סולימן אלסנג'ארי יוצאים לאור על ידי עדן הכהן
77	מערכת יוצר לשמחת תורה המיוסדת על תהלים קיט ליוסף אבן אביתור יוצאת לאור על ידי יהושע גרנט
127	שרידי קרובות י"ח המיוחסות לר' יוסף אבן אביתור יוצאים לאור על ידי אבי שמידמן
157	סליחות חדשות ליוסף אבן אביתור וליצחק בן לוי אבן מר שאול יוצאות לאור על ידי אריאל זינדר
209	'הושענא אל מריח ערוגת גני': קדושת י"ח להושענא רבה מאת דוסא החזן בירבי יהושע יוצאת לאור על ידי מיכאל רנד
235	פיוטי ר' יעקוב אלאעין יוצאים לאור על ידי שרה כהן
297	שירי יחזקאל הכהן בן עלי יוצאים לאור על ידי טובה בארי
361	מכתב אל ר' אברהם החסיד ובו שבח התפילה בפסטאט יוצא לאור על ידי מרדכי עקיבא פרידמן
383	השלמה לפירוש הפיוטים בספר ערוגת הבשם יוצאת לאור על ידי שמחה עמנואל
393	'תהלה': בקשת אותיות מאת ר' יהוסף האזובי יוצאת לאור על ידי בנימין בר-תקוה
435	קובץ משלים מאשכנז מימי הביניים יוצא לאור על ידי שולמית אליצור

שרידי קרובות י"ח המיוחסות לר' יוסף אבן אביתור

יוצאים לאור על ידי אבי שמידמן

מבוא

א. פתיחה

ר' יוסף אבן אביתור פעל במחצית השנייה של המאה העשירית ובתחילת המאה האחת עשרה, תחילה בספרד ואחר כך במזרח.¹ מפעלו הפייטני עמד במרכז עבודת הדוקטור של פרופ' עזרא פליישר,² ולנושא זה חזר פליישר שוב ושוב במחקריו ובמאמריו.³ כפי שתיאר פליישר בעבודת הדוקטור שלו, יצירתו הפייטנית של אבן אביתור מקיפה את רוב הסוגות הפייטניות, כולל יוצרות, קדושתאות, שבעות, אזהרות, סליחות, הושענות, פיוטי נשמת, ועוד.⁴ עם זאת, הדגיש פליישר שחסרות

* מחקר זה נתמך על ידי מענק מס' 977/16 של הקרן הלאומית למדע. המאמר מוקדש בהוקרה רבה לזכרו הברוך של פרופ' עזרא פליישר, בכיר חוקרי השירה והפיוט. פרופ' פליישר כיוון אותי במכון ההתלבטויות של חוקר צעיר בראשית דרכו ויעץ לי להקדיש את עבודת הדוקטור שלי לההדרת טקסטים מן הגניזה הקהירית שטרם פורסמו; כלשונו, מי שמהדיר טקסט קונה לעצמו 'נכס צאן ברזל'. על כן הנני שמח לכבד את זכרו במאמר הנוכחי, ובו עוד שלושה 'נכסי צאן ברזל' אשר יעמדו לזכותו. פרופ' שולמית אליצור קראה טיטה של המאמר וברצוני להודות לה על תיקונה המועילים ועל הערותיה המחכימות. חן חן לד"ר שרה כהן שחדות עינה הייתה לי לעזר בפענוח כתבי היד, וכן לד"ר מיכאל רנד ולרב י"י סטל, שקראו את ביאור הפיוטים והעירו הערות חשובות ומאלפות. באיתור קטעי גניזה רלוונטיים נעזרתי במפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר בראשות פרופ' שולמית אליצור. באיתור כתבי יד של מחזור רומניא נעזרתי ברשימותיו של ר' אברהם לוין. בדיקת כתבי היד נעשתה במכון לתצלומי כתבי היד העבריים שבספרייה הלאומית בירושלים וכן באתרים המקוונים של מפעל פרידברג ושל ספריית הבודליאנה שבאוקספורד. תודתי נתונה לכולם.

1 לקורות חייו של אבן אביתור ראה ע' פליישר, 'בחינות בשירתו של רבי יוסף אבן אביתור', בתוך: ע' פליישר, השירה העברית בספרד ובשלוחותיה, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, ירושלים תש"ע, כרך ב, עמ' 408–414.

2 ע' פליישר, 'יצירתו של יוסף אבן אביתור: סוגים ותבניות בפיוטיו', עבודת דוקטור, ירושלים תשכ"ז.

3 מאמריו העיקריים על אבן אביתור נאספו יחד בכרך השני של אסופת מאמריו על שירת ספרד: פליישר, 'בחינות בשירתו של רבי יוסף אבן אביתור' (לעיל, הערה 1); הנ"ל, 'תוספות לחקר יצירתו של רבי יוסף אבן אביתור', בספר: השירה העברית בספרד ובשלוחותיה (לעיל, הערה 1), עמ' 472–483; הנ"ל, 'יוסף אבן אביתור: קדושתא ליום ויושע', שם, עמ' 484–521; הנ"ל, 'שיר מספד לגדול בישראל', שם, עמ' 522–538. וראה גם: ח' שירמן וע' פליישר, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית, ירושלים תשנ"ו, עמ' 150–173; ע' פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, לפי המפתח.

4 ראה פליישר, 'יצירתו של אבן אביתור' (לעיל, הערה 2), לפי תוכן העניינים; הוא חזר על הרשימה גם אצל שירמן-פליישר, תולדות השירה (לעיל, הערה 3), עמ' 157, הערה 68. לרשימה זאת יש להוסיף גם את ברכות המזון המפויטות; ראה על כך: י' גרנט וא' שמידמן,

אצלו קרובות לימות החול, כלומר, יצירות המציעות תיקון פיוטי לתפילת העמידה של ימות החול,⁵ ובלשונו: 'ראויה לציון העובדה שלא מצאנו בין פיוטיו הודאיים של ר' יוסף אבן אביתור שום סוג מסוגי הקרובה מלבד הקדושתא והשבעתא, ר"ל מלבד קרובות של שבת ושל חג'.⁶ לימים, בזכות עבודת הקטלוג היסודית והמקיפה שנעשתה על ידיו במפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה שייסד, נמצאה עדות לקרובה לתשעה באב שנכתבה ככל הנראה על ידי אבן אביתור. בעקבות עדות זאת קיים יסוד לייחס לאבן אביתור שתי קרובות נוספות לימות החול, אם כי בספק מסוים. להגדרת שלוש הקרובות הללו מוקדש המאמר הזה.⁷

ב. ייחוס הפיוטים

פיוט א, לתשעה באב, חתום 'יוסף' בסטרופות המשנה שבו (טורים 9–11; 21–23). הלשון הקשה והסתומה של הפיוט, וכן התבנית הסבוכה הכוללת צפיפות גבוהה של קישוטי תבנית, מתאימות כולן לאבן אביתור.⁸ ואכן ניתן לאתר כמה וכמה צורות לשון

'אשר אחד עשה: "אשר אחד עשה": ששת ימי הבריאה ושישה סדרי משנה בברכת מזון מפויטת ליוסף אבן אביתור, גנזי קדם א (תשס"ה), עמ' 79–116. להגדרת סוגות הפיוט שנמנו ברשימה, ראה ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשס"ח², לפי המפתח.

5 על הקרובות לימות החול באופן כללי ראה פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 4), עמ' 199–202.

6 פליישר, יצירתו של אבן אביתור (לעיל, הערה 2), עמ' 312.

7 קיים גם פיוט נוסף שקוטלג במפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה כקרובת י"ח ויוחס שם מספק לאבן אביתור, הוא הפיוט 'ה' נתן באהב ללבלב', המועתק בכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 102.4. פיוט זה נועד לאבל, ולשונו כך: 'יִי נָתַן אֶבְרָהָם לְלִבְלָב / וַיִּלְקַח אֶבְרָהָם לְהַרְוֹת כָּל לֵב / יְהִי שֵׁם יְיָ מְבֹרָךְ / גַּם בְּלֹא לֵב וְלֵב / מְגִנִּי עַל אֱלֹהִים מוֹשִׁיעַ יִשְׂרָאֵל / בְּרוּךְ... מִגֵּן // יִי נָתַן בְּדַעַת מְיוֹפָה / וַיִּלְקַח בְּהוֹד וְהֶדֶר לְהַשְׁקִיפָה / יְהִי שֵׁם יְיָ מְבֹרָךְ / יֵאֱמָר הַנֶּאֱסָף וְהַנִּסְפָּה / בְּשִׁמְעוֹ אֲנִי אֲמִית וְאֶחָדָה מְחַצְתִּי וְאֲנִי אֶרְפָּא / בְּרוּךְ... מִחֻּמֵּי הַמַּעֲתִיק עוֹד שְׁתֵּי מִיָּלִים ("יִי נָתַן") וְהַפְסִיק אֶת הַעֲתִיקָה הַפִּיּוֹט בְּאַמְצֵעַ הַדֶּף. אולם ככל הנראה פיוט זה איננו קרובת י"ח אלא שבעתא, שכן יש בו שלוש אותיות אקרוסטיכון בכל מחרוזת (כך במחרוזת הראשונה: 'באהב', 'בבעת', 'גם'; ובמחרוזת השנייה 'בדעת', 'בהוד' – אך האות ו' חסרה). תבנית זאת מתאימה מאוד לשבעתא, שכן היא מאפשרת לפרוס אלפבית שלם על שבע חטיבותיה (בהנחה שדוחסים ארבע אותיות לחטיבה האחרונה), אך היא חריגה לחלוטין בקרובות לימות החול (אקרוסטיכון כזה עולה בקרובות לימות החול רק בכמה קרובות לתעניות שנכתבו מלכתחילה על מנת להכיל חמש חטיבות בלבד; ראה על כך להלן, הערה 35). ואכן קיימים קווי דמיון בין פיוט זה ובין השבעתא י"ח יום יפרוץ מי יחביר שלב', המועתקת בכתב ידו של אבן אביתור עצמו בכ"י סנקט פטרסברג, אוסף אנטונין, 1100 (בין היתר: בשניהם מופיע הביטוי הייחודי 'הנאסף והנספה', ושניהם מביאים את הפסוקים 'מגיני על אלהים' ו'אני אמית ואחיה' בסופי החטיבות הראשונות).

8 אמנם, כפי שנראה בהמשך, הפייטן לא המציא את התבנית הזאת, אלא הוא הושפע מקרובות הי"ח הקליריות לאותו היום. אך הבחירה לאמץ את הדגם הקלירי משקפת את חיבתו של

האופייניות לפייטן זה בטורים המועטים ששרדו מן הפיוט. כבר בטור הראשון אנו מוצאים את הביטוי 'אֶבְנֵן מַעְמָס', צורה זכרית של הצירוף המקראי 'אֶבְנֵן מַעְמָסָה' (זכ' יב, ג). באופן כללי ידועה נטייתו של אבן אביתור להפוך צורות נקבה קיימות לצורות זכר חדשות,⁹ וכן ידועה נטייתם של פייטנים השייכים לאסכולה הסעדיאנית לצורות 'מפעל'.¹⁰ בנוסף, הצורה 'מעמס' מופיעה בפיוט נוסף מפרי עטו,¹¹ בעוד שהיא נדירה ביותר אצל פייטנים אחרים; ואכן עד כה לא נמצא תיעוד של הצורה לפני זמנו.¹² תצוין גם הצורה 'מַמְרוֹרִים' (טור 29), מילה יחידאית מאיוב ט, יח. ידועה חיבתו של אבן אביתור למילים יחידאיות בכלל (כמו כל הפייטנים הסעדיאניים),¹³ ולמילה זו בפרט (המילה 'מַמְרוֹר' עולה בארבעה פיוטים נוספים שלו,¹⁴ והיא נדירה מאוד אצל פייטנים אחרים). צורות נדירות נוספות בפיוט זה העולות גם בפיוטים אחרים של יוסף אבן אביתור הן: 'אֶנִּית' (טור 3) ו'בִּוְתָקָה' (טור 19). הצורה 'אֶנִּית' עולה בפתיחת הסליחה שלו לעשרה בטבת 'אנה אניתי',¹⁵ ואין היא מתועדת אצל שום פייטן אחר. גם נטיית השורש 'בתק' בבניין פֻעַל נדירה מאוד בפייטנות; מתועדות שלוש היקרויות בלבד, ואחת מהן אצל אבן אביתור עצמו.¹⁶ בנוסף על כך, ידועה נטייתו של אבן

הפייטן לקישוטי התבנית, שכן קיימות בידינו גם קרובות לתשעה באב שתבניתן פשוטה, ומכאן שהפייטנים לא ראו את התבנית הקלירית כמחייבת.

9 למקרים אחרים שבהם גזר אבן אביתור צורות זכריות מצורות נקביות קיימות ראה ש' כהן, 'פיוטים לתשעה באב מאת ר' יוסף אבן אביתור', קבץ על יד יו (כו; תשס"ג), עמ' 223.

10 על השתייכותו של אבן אביתור לאסכולה הסעדיאנית ראה מ' זולאי, האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ד, עמ' לד. על חיבת המשקל 'מפעל' ראה שם, עמ' מ.

11 כך בסליחה 'אודה פשעי בחרק' (דוידזון, אוצר השירה והפיוט, א. 1599): 'סגליו בכבוד מעמסיו' (ד' גולדשמידט וא' פרנקל, לקט פיוטי סליחות, ירושלים תשנ"ג, עמ' 286; לייחוס הפיוט ליוסף אבן אביתור ראה: ע' פליישר, 'השלמות ליצירתו של ר' יצחק בר לוי אבן מר שאול', בתוך: ע' פליישר, השירה העברית בספרד ובשלוחותיה [לעיל, הערה 1], עמ' 435, הערה 82).

12 קביעות לגבי היקרויות המתועדות לצורה מסוימת מתבססות על המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית ('מאגרים').

13 על חיבת המילים היחידאיות באסכולה פייטנית זו ראה שם, עמ' לח-מ. מילה יחידאית נוספת המופיעה בפיוט זה (וכן בפיוטים נוספים של אבן אביתור) היא המילה 'מַאֲפֵל' (יהו' כד, ז), המופיעה בפיוט בשורה 17. מכל מקום, צורה זו מופיעה גם אצל פייטנים אחרים.

14 בסליחה 'ישע ועוז ממרום תשלח': 'ושבעתי ממרוור' (על פי כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 6.63); בסליחה 'יראיך תקשיב הצועקים ממצר': 'השביעוני ממרוור' (שם, T-S NS 129.73); בסליחה 'רבת צררוני צורר צרור': 'הרווני לען וממרוור' (על פי כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 5557 I, דף 35); ובהושענא 'אנא ישר מערכי': 'לרווי ממרוור' (דוידזון, א. 6329; תפלת ישרים, אמשרטדם ת"ק, דף רמג ע"ב).

15 ראה: א' שמידמן, 'סליחות לעשרה בטבת מפרי עטו של ר' יוסף אבן אביתור', קבץ על יד כג (לג; תשע"ה), עמ' 31.

16 בסליחה 'יראיך תקשיב הצועקים ממצר': 'בותקתי וכליתי בלי מאמץ ומתקף' (על פי כ"י אוקספורד, בודליאנה heb. e. 96, דף 22 ע"א).

אביתור לגזור פעלים חדשים משמות מקראיים;¹⁷ ואכן, שני פעלים ייחודיים כאלה מופיעים לפנינו בטור 5: 'אַרְמוֹנִי הוֹחַח וְהוֹקֵמֵשׁ', על פי הצירוף המקראי 'קמוש וחוח' (יש' לד, יג); השימוש הפועלי בשורשים אלו אינו מתועד אצל שום פייטן אחר. על פי הממצאים הלשוניים הללו, בצירוף החתימה 'יוסף', נראה שאכן פיוט של יוסף אבן אביתור לפנינו.

פיוט ב מיועד גם הוא לתשעה באב, ותבניתו הסבוכה העמוסה בקישוטי תבנית דומה למדיי לתבניתו של פיוט א. חמש החטיבות הראשונות חסרות, אך תשע החטיבות ששרדו מביאות את החתימה: '[.....] יצחק ה[ח]זן' (אותיות החתימה באות בטורים הראשונים של סטרופות המשנה, אות אחת בכל סטרופה). 'יצחק' היה שם אביו של יוסף אבן אביתור, והעובדה שחמש אותיות בדיוק חסרות מן האקרוסטיכון מעלה את האפשרות להשלים את החתימה כך: '[יוסף בן] יצחק ה[ח]זן', ולייחס את הפיוט ליוסף אבן אביתור. ואכן יש להבליט את הביטוי האופייני לאבן אביתור 'זבולה' פְרוֹם', המופיע בפיוט זה בטור 21. הצירוף של הצורה הנקבית הנדירה 'זבולה' יחד עם שם העצם 'רום' נרשם בפיוטים אחרים של אבן אביתור, ואינו מתועד אצל שום פייטן אחר. כך, בזולת מפרי עטו אנו מוצאים את הטור: 'שועם אז אשעה מרום שמי זבולה';¹⁸ ואחת מן ההושענות של אבן אביתור פותחת: 'אל נא אוצרך הטוב תפתח ברום זבולה'.¹⁹ עצם השימוש בצורה הנקבית במקום הצורה הזכרית הרגילה ('זבולה' במקום 'זבול') הוא תופעה שמתאימה לאסכולה הפייטנית הסעדיאנית.²⁰ גם הקרובה הזאת משופעת בצורות נדירות ובשימושי לשון ייחודיים, כמנהגו של אבן אביתור.²¹ אמנם חשוב לציין שהחתימה המשוערת 'יוסף בן יצחק החזן' איננה טיפוסית לאבן

17 כהן, תשעה באב (לעיל, הערה 9), עמ' 222. ובאופן כללי, נטייתו של אבן אביתור לחדש מילים צוינה על ידי פליישר, שיר מספד (לעיל, הערה 3), עמ' 529.

18 מן הזולת 'אני יי דברתי ואין מניא' לפרשת אמור, על פי כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8 H 18.5.

19 פליישר, יצירתו של אבן אביתור (לעיל, הערה 2), עמ' 410.

20 זולאי, האסכולה הפייטנית (לעיל, הערה 10), עמ' לו-לח. לבד מן המקרים שהוזכרו בפנים, המילה 'זבולה' עולה אצל אבן אביתור גם בפיוט 'אזרת אונים אוהל ארוגי ארץ' (רהיט ליום הכיפורים): 'בנטותך שמי זבולה' (על פי כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 274.4c).

21 שימושי לשון נדירים בפיוט הם למשל: השורש 'נדד' בבניין פיעל (השורש מצוי בלשון חכמים, אך בפיוטים הוא נדיר, ונרשם עוד פעמיים אצל אבן אביתור); השורש 'רשף' בבניין פועל (נרשם רק בפיוטים, כולל פיוט של אבן אביתור, אך נדיר מאוד); השורש 'קוט' בבניין התפולל (פועל מקראי זה נרשם בפיוטים ספורים, בעיקר ביצירות של רס"ג ותלמידיו, כולל היוצר לפרשת וישלח של אבן אביתור); השורש 'חסף' בבניין פועל (נדיר ביותר, אך מופיע במחברת מנחם ואבן אביתור יכול היה להכירו משם); השורש 'כמר' בבניין הופעל (ב'מאגרים' נרשמו שתי היקרויות בלבד, אחת אצל הקלירי ואחת בסליחה של רס"ג); והשורש 'עלף' בבניין הפעיל (נדיר ביותר).

אביתור; לפני שם אביו הוא נוהג דרך כלל לנקוט בתיבה 'בר' או 'ברבי', ולפי שעה אין אנו מכירים פיוטים שבהם השתמש בתיבה 'בן'.²² כמו כן, התוספת 'חזן' איננה מתועדת אצל אבן אביתור; בדרך כלל הוא מוסיף את המילה 'חזק' או את המילה 'הקטן'.²³ על כן מכלל ספק לא יצאנו.

פיוט ג הוא קרובה לתענית אסתר, ויש בה חתימה מלאה ('יוסף בר יצחק') שלכאורה איננה משאירה מקום לפקפוק לגבי ייחוס הפיוט לאבן אביתור.²⁴ פליישר נוקק לפיוט זה בדיסרטציה שלו, ושם הוא ציין שכיוון שלא מצאנו בפיוט קווי לשון מובהקים המאפיינים את אבן אביתור, אין לייחס לו קרובה זו בוודאות;²⁵ ואכן לשון הפיוט קלילה הרבה יותר מלשון שתי הקרובות האחרות שבמאמר הנוכחי. אולם פליישר כתב את הדברים האלה על רקע חוסר-תיעוד מוחלט של קרובות אחרות של אבן אביתור לימות החול, וייתכן מאוד שעובדה זאת הגבירה את הספק שבייחוס הפיוט לאבן אביתור. כעת, משנמצא פיוט א, המלמד שאבן אביתור אכן חיבר קרובה לתשעה באב, נראה סביר יותר לייחס לו גם את פיוט ג. מכל מקום מכלל ספק עדיין לא יצאנו.²⁶

ג. היקף הקרובות

לגבי היקף הקרובות יש להבחין בין שתי הקרובות הראשונות, שנועדו לתשעה באב, לבין פיוט ג, שנועד לתענית אסתר. מן הגניזה ידועים שני דגמים עיקריים של קרובות

22 הצירוף 'יוסף בן יצחק' מופיע בכותרות שבכתבי היד לפני פיוטיו של יוסף אבן אביתור (ראה למשל כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8 K 18.3: 'רבינו יוסף בן יצחק ספרדי'), אך כותרות כאלו מנוסחות בידי המעתיקים ואינן משקפות את לשון הפייטן.

23 ראה פליישר, יצירתו של אבן אביתור (לעיל, הערה 2), עמ' 49, הערה 15, שבו הוא טוען שפיוטים החתומים 'יוסף חזן' אינם של אבן אביתור, אלא של ר' יוסף אלברדאני. כאן כמובן המצב שונה, שכן אביו של ר' יוסף אלברדאני נקרא חיים ולא יצחק.

24 צונץ אמנם טען שפיוטים החתומים 'יוסף בן יצחק' ששרדו רק במחזורי רומניא אינם משל אבן אביתור, אלא מפרי עטו של פייטן ביוזנטי אחר הנושא את אותו השם (ראה: L. Zunz, *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, Berlin 1865, עמ' 171), ואכן עד היום לא נמצאו עדי נוסח לפיוט ג לבד מאשר במחזורי רומניא. אך כבר הראה פליישר שתיאוריה זו 'אין לה על מה שתסמוך' (פליישר, יצירתו של אבן אביתור [לעיל, הערה 2], עמ' 442–445).

25 פליישר, יצירתו של אבן אביתור (לעיל, הערה 2), עמ' 314–315.

26 כסיוע כלשהו לייחוס הפיוט לאבן אביתור אפשר לציין את השימוש במילה 'בצדקת' כמילת קבע (במקום המילה 'בצדק' השגורה הרבה יותר). המילה 'בצדקת' חוזרת ומופיעה כמילת קבע בשני פיוטים נוספים מפרי עטו של אבן אביתור, ואין היא מתועדת אצל שום פייטן אחר הידוע בשמו (בקטלוג המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר נרשמה מילת קבע זו כחמש פעמים נוספות בלבד, וכולן בפיוטים שלא נודע שם מחבריהם). שני הפיוטים של אבן אביתור שבהם מופיעה מילת הקבע 'בצדקת' הם הפיוט 'תאמץ אשלי שותל אשלי' (משבעת גשם), על פי כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 101.60; ופיוט שאין אנו יודעים את תחילתו (משבעת טל), שם, T-S NS 139.15.

לתשעה באב. הדגם הראשון הוא הדגם הסטנדרטי של קרובות י"ח, הכולל שמונה עשרה חטיבות כנגד שמונה עשרה ברכות העמידה. לצד זאת קיים גם דגם שני, של קרובות הכוללות ארבע עשרה חטיבות בלבד, עד סוף ברכת ירושלים, שבה שולבו קינות לתשעה באב. קרובות הבנויות בדגם השני קרויות במחקר 'קרובות י"ד'.²⁷ פיוט א נקטע באמצע חטיבתו השלישית, ואין בקישוטי התבנית שבו כדי לקבוע את היקפו המקורי. על כן אי אפשר לדעת אם הוא היה במקורו קרובת י"ח או קרובת י"ד. כנגדו, פיוט ב מועתק בכתב היד עד סוף חטיבתו הארבע עשרה. בנקודה זו מועתקות עוד שלוש תיבות ('יקוש פח לעול[...].'), ואז נקטע כתב היד. ברור ששלוש התיבות האחרונות האלה אינן ממשיכות את הקרובה, שכן החטיבה הבאה של הקרובה אמורה להתחיל בפתחה המקראית 'סלה' (איכה א, טו); מסתבר אפוא שמילים אלה פותחות קינה (לא ידועה) לתשעה באב. השאלה היא, האם היה לקרובה המשך לאחר הקינות? קישוטי התבנית של הפיוט מובילים לשתי מסקנות שונות באשר להיקף הקרובה. מחד גיסא, סטרופות המשנה של הקרובה מביאות סיומות מקראיות רצופות מן הברכות שבספר ויקרא פרק כו (עם דילוג על פסוקי הקללה בפסוקים יד–מא ובפסוק מג). הברכה האחרונה של הפרק ('וזכרתי להם ברית ראשנים', פסוק מה) מופיעה בסוף החטיבה ה־14 של היצירה, ועובדה זאת מלמדת לכאורה שהקרובה הגיעה לסיומה בנקודה ההיא. אך מאידך גיסא, הפיוט מיוסד גם על פסוקי מקרא שבהם מופיעה התיבה 'איכה'; פסוקים אלו מופיעים בסוף המחרוזות הראשיות, לפי סדרם במקרא, והם גם משתרשים לתחילת המחרוזות המשניות. בסך הכול ישנם שמונה עשר פסוקים כאלו במקרא,²⁸ ומכאן ניתן ככל הנראה להסיק שמדובר בקרובת י"ח שלמה, ושארבע ההיקריות הנוספות של התיבה 'איכה' הובאו בארבע החטיבות האחרונות שנאמרו לאחר הקינות. כיצד אם כן ניתן להגיע לידי הכרעה לגבי היקף הפיוט? העניין מתבהר על רקע ההשוואה לקרובה הקלירית 'איכה אפע עוץ'.²⁹ קרובה זו כוללת גם היא את

27 פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 4), עמ' 205–206.

28 שמונה עשרה ההיקריות כוללות ככל הנראה גם את הפסוק 'ויאמר לו אֵיכָה' (בר' ג, ט), שנדרש כלשון 'אֵיכָה' (השווה למשל בראשית רבה, מהדורת תיאודור־אלבק, פרשה יט, עמ' 179). אמנם החטיבה הראשונה של הפיוט איננה לפנינו, אך בחטיבה השנייה אנו מוצאים את הפסוק 'איכה ירדף' (דב' לב, ל), שהוא ההיקרות החמישית של המילה 'אֵיכָה' במקרא, ועל כורחנו הוסיף הפייטן פסוק נוסף לפני כן. כפי שנראה בסמוך, פיוט ב בנוי על פי הדגם של הקרובה הקלירית 'איכה אפע עוץ', המביאה גם היא סיומות מקראיות על פי רשימת פסוקי 'איכה' במקרא, ושם ישנו ציטוט של בר' ג, ט בחטיבה הראשונה: 'לְהַמִּיר בְּלִשׁוֹן אֵיכָה אֵיכָה'. על כן סביר להניח שגם בפיוט ב הוסיף הפייטן את הפסוק הנ"ל בראש רשימת פסוקי 'איכה' (למקורות הפיוט 'איכה אפע עוץ' ראה בהערה הבאה).

29 הקרובה התפרסמה ברובה אצל ע' פליישר, 'קרובה חמישית לתשעה באב מאת ר' אלעזר בירבי קליר', סיני סג (תשכ"ח), עמ' לז–מט. רק החטיבה הראשונה חסרה בפרסום ההוא, וכיום היא נמצאת בידינו בכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה + T-S AS 113.165 + T-S NS 325.56a.

שני המרכיבים התבניתיים הייחודיים האלה: בסופי הסטרופות הראשיות מובאים פסוקי 'איכה' על פי סדרם במקרא,³⁰ והסטרופות המשניות, הפותחות במילות שרשור מפסוקי 'איכה' אלו, מסתיימות בסיומות מקראיות רצופות מויקרא פרק כו. והנה, בקרובה הקלירית ישנן שמונה עשרה חטיבות שלמות. אמנם הסיומות המקראיות שבחטיבות המשניות מגיעות לידי סיום עם החטיבה הארבע עשרה, אך בחטיבות הנותרות הביא הפייטן במקומן את חתימות הברכות (שומע תפלה, 'שאותך ביראה נעבוד', 'לך טוב להודות', ו'עושה השלום'). נראה שהקרובה הנדפסת כאן נכתבה כחיקוי לקרובה הקלירית 'איכה אפע עוץ', ומסתבר אפוא שגם היא הייתה במקורה קרובת י"ח שלמה, כמו הדגם הקלירי, וכמובן גם משום שהיא מיוסדת על פסוקי 'איכה' שבמקרא, שהם שמונה עשרה במספר.

לגבי היקף פיוט ג, אנו עומדים בפני תופעה ייחודית בעליל. קרובה זו מגיעה עד חטיבתה השישית (עד ברכת 'סלח לנו', שבה נאמרות סליחות), ושם היא מסתיימת. אמנם, הפיוט שרד במחזורי רומניא בלבד, וידועה התופעה שלפיה קהילות רומניא אימצו קרובות י"ח שלמות לימות התענית וקיצצו אותן אחרי החטיבה השישית. כך קרה למשל לקרובה 'את שמועתינו מי האמין' לעשרה בטבת. היא מופיעה במחזורי רומניא בהיקף של שש חטיבות,³¹ אך בגניזה הקהירית היא שרדה בהיקף רחב יותר, וברור שהיו בה שמונה עשרה חטיבות.³² כך קרה גם לקרובה 'אגן המזג אז חסר' לשבעה עשר בתמוז.³³ לעומת זאת, במקרה הנדון כאן, ברור ששש החטיבות שלפנינו משמרות את הקרובה בהיקפה המקורי, כפי שכבר העיר פליישר בדיסרטציה שלו,³⁴ שכן פסוק המסגרת שבה (אסתר ד, א) מגיע לסיומו בדיוק בחטיבה השישית. לתבנית הזאת – תבנית של שש חטיבות בדיוק – אין אח ורע בין כל קרובות הי"ח הידועות לנו.³⁵

30 סטייה אחת קיימת בין הפיוטים לגבי סדר הפסוקים: בקרובה הקלירית, הפסוק מתהילים (עג, יא: 'איכה ידע אל') מובא קודם לציטוטי 'איכה' משיר השירים (ז, ז: 'איכה תרעה'; 'איכה תרביץ'), ואילו בפיוט ב שלפנינו הציטוטים משיר השירים מופיעים לפני הפסוק מתהילים. מסתבר שהיו מנהגים שונים לגבי סדרם של ספרי המקרא, ושני הפיוטים משקפים שתי שיטות בדבר, אם כי לא נמצא עד כה תיעוד חיצוני לסדר שבו מגילת שיר השירים קודמת לספר תהילים.

31 כך היא מופיעה בדפוס קושטא של"ד, וכן בדפוס ויניציאה רפ"ג, וכן בכ"י איסטנבול, מוזיאון טופקפו 69.

32 כך למשל בכ"י סנקט פטרסברג, אוסף אנטונין, 112.

33 קרובה זו מופיעה בהיקף של שש חטיבות בכל עדי הנוסח של מחזור רומניא שנזכרו לעיל בהערה 31, אך על פי קטעי הגניזה כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 4.23 ו"י קמברידג', אוסף האוניברסיטה Or. 1080 7.2, מתברר שקרובה זו אכן כללה שמונה עשרה חטיבות שלמות.

34 פליישר, יצירתו של אבן אביתור (לעיל, הערה 2), עמ' 313.

35 ברם, קיימת קבוצה של שלוש קרובות לימות התענית הכוללות כל אחת חמש חטיבות בלבד:

העיקרון המסביר היקף חריג זה נראה דומה לעיקרון העומד מאחורי קרובות הי"ד לתשעה באב: כשם שקרובות הי"ד מסתיימות בנקודה שבה הרחיבו באמירת קינות, כך מסתיים פיוט ג אחרי חטיבתו השישית, בנקודה שבה הרחיבו באמירת סליחות. אם כן, יש לשאול: מדוע קיימת תפוצה כה רחבה של קרובות י"ד לתשעה באב ואילו קרובות שש כמעט אינן מצויות כלל? התשובה נעוצה, ככל הנראה, בהשערה שהעלתה לאחרונה שולמית אליצור, שלפיה סוגת הסליחה לא הייתה ידועה בפייטנות הקלסית, אלא מדובר בהתפתחות בבילית מאוחרת.³⁶ על פי הצעה זו, הפייטנים הקלסיים שהרבו לחבר קרובות י"ד לתשעה באב לא נהגו כלל להרחיב בסליחות בתעניות האחרות, ועל כן לא קטעו את הקרובות לתעניות בחטיבה השישית. ככל הנראה, רק בתקופת הפייטנות המזרחית המאוחרת התפתח המנהג לשלב סליחות בתוך הקרובות לתעניות, כפי שמתועד בקטעי הגניזה.³⁷ גם בתקופה מאוחרת זו סביר להניח שבירוב המקרים לא העזו הפייטנים לסטות מן התבנית המסורתית שכבר התקבעה בתקופה הקלסית.

'וארץ שפל רומי וגדל שברי', קרובת י"ח לעשרה בטבת מאת שמעיה בר דוד (דוידזון, אוצר השירה והפיוט, ו 71); 'וארץ שפל רומי יום דמה רשע להכניעי', קרובת י"ח לי"ז בתמוז מאת שמואל בן יהודה בן נתנאל (דוידזון, ו 73); ו'וארץ שפל רומי ונקלה כבודי לעפר', קרובת י"ח לתשעה באב מאת שלמה בר יהודה (דוידזון, ו 72). קרובות אלו פותחות כולן באותן שלוש תיבות, וניכר שמאסכולה אחת יצאו. היקפן המקורי אכן עמד ככל הנראה על חמש החטיבות שלפנינו. הדבר מוכח לפחות לגבי השתיים הראשונות, שכן האקרוסטיכון שלהן מצופף שלוש אותיות בכל חטיבה; אקרוסטיכון כזה אינו הגיוני ביצירה בת שמונה עשרה חטיבות, ואכן, אין אף מקרה של אקרוסטיכון כזה בקרובות בנות שמונה עשרה חטיבות. אולם, כפי שכבר ציינה שולמית אליצור, התופעה הזאת שונה מהותית מן התופעה שתיארנו בפנים לגבי פיוט ג. על פי מסורת הפייטנות הקדומה, כאשר הפייטנים שילבו בקרובה פיוטי הרחבה, תמיד הביאו חטיבה 'תקנית', הוזה ליתר חטיבות הפיוט, כנגד הברכה שבה נאמרים פיוטי ההרחבה, ורק אחריה החלו בפיוטי ההרחבה עצמם (ראה פליישר, שירת הקודש [לעיל, הערה 4], עמ' 70–71). לעומת זאת, בשלוש הקרובות הללו, שבהן באות הסליחות כפיוטי הרחבה בברכה השישית, אין אנו מוצאים שש חטיבות, אלא חמש, ומכאן שמדובר בתופעה אחרת, משנית ומאוחרת יותר. ראה: ש' אליצור, סוד משלשי קודש: הקדושתא מראשיתה ועד ימי ר' אלעזר בירבי קליר (בדפוס), פרק ראשון, הערה 86.

36 ש' אליצור, 'לאופיו ולנתיבות השפעתו של המרכז הפייטני בבבל: הרהורים בעקבות ספריה של טובה בארי', תרביץ עט (תש"ע/תשע"א), עמ' 244–248.

37 לדוגמאות של קטעי גניזה המתעדים שילוב של סליחות בתוך קרובות י"ח לתעניות ראה: A. Shmidman, 'A 12th-13th-Century Specimen of the Eastern Rite for the Tenth of Tevet', *HUCA* 84-85 (2013-2014), עמ' 94–95 (כל הסליחות המשולבות בקרובות שם הן סליחות מאוחרות, וברור ששילובן משני). צריך לומר שלא כל קטעי הגניזה משקפים מנהג זה; לצד קטעים אלו קיימים גם קטעי גניזה רבים שבהם משתקף מנהג שלפיו נאמרו קרובות הי"ח לתעניות בגפן, בלי שום פיוטי הרחבה. ראה על כך שם, עמ' 91–92. בנוסף יש קטעי גניזה המתעדים מנהג ייחודי, להוסיף קינות בברכת 'ירושלים' בעשרה בטבת ובשבעה עשר בתמוז, בדומה לנהוג בתשעה באב; ראה א' שמידמן, קינות לעשרה בטבת ולשבעה עשר בתמוז, תרביץ פב (תשע"ד), עמ' 241–268.

כיצד אם כן הצליח מחברו של פיוט ג להשתחרר מן התבנית המקובלת? כדי להציע תשובה לשאלה זו יש לעמוד על עוד שני מאפיינים חריגים שבפיוט זה. ראשית כול, בפיוט ג אין אנו מוצאים לשון מעין הברכה בכל החטיבות, אף על פי שההלכה התלמודית מחייבת לשון מעין החתימה סמוך לחתימת הברכה,³⁸ וכמעט כל הפייטנים הקפידו על קיומה. אמנם בשלוש החטיבות הראשונות דרישה זו מקוימת, אך בחטיבות הרביעית והחמישית אין כלל לשון מעין החתימה. תופעה חריגה נוספת, שכבר צוינה על ידי פליישר, היא שאין בברכה השנייה כל הזכרה של גבורות גשמים, אף על פי שהדבר הוא בבחינת חובה גמורה (שכן מדובר בתענית אסתר, המתקיימת בחורף), ומי שאינו מזכיר גשמים בתפילתו אינו יוצא ידי חובתו.³⁹ משתי התופעות הללו ניתן להסיק שפיוט זה נכתב לקהילה שלא נהגה להחליף את נוסח הקבע בתפילה המפויטת, אלא נהגה לשלב פיוטים כעיסור בתוך נוסח הקבע. במצב זה אין צורך להזכיר את הגשמים, שכן כבר יוצאים ידי חובה בפסקאות הקבע. כמו כן, אם חטיבות הפיוט משובצות בכל ברכה לפני פסקאות הקבע, ברור שאין כל צורך הלכתי לסיים את החטיבות בלשון מעין החתימה.⁴⁰

מסתבר שמציאות זאת היא שסללה את הדרך גם לקיצוץ הקרובה. כפי שהראה פליישר, כל עוד החליפו הקהילות את נוסח הקבע בפיוטים, נטו הפייטנים לקיים את האופי הקומפוזיציוני של מערכות הפיוט ולפייט אותן על כל חלקיהן; ולעומת זאת, במקומות שבהם השתמשו בפיוטים כעיסור בלבד, נטו הפייטנים לחבר פיוטים רק לחלק מן הברכות שבתפילה.⁴¹ קרובה ג נכתבה, כפי שהוסבר, עבור קהילה שנהגה לקיים את נוסח הקבע ולשלב בו את התפילה המפויטת, ועל כן אין זה מפתיע שהפייטן עיטר בפיוטו מלכתחילה רק את שש ברכות העמידה הראשונות, ולא הציע תיקון פיוטי לשתיים עשרה הברכות האחרונות.

38 ירושלמי ברכות א, ד, דף ג ע"ד (מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 11); בבלי פסחים קד ע"א.

39 ירושלמי ברכות ה, ב, דף ט ע"ב (מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 45); בבלי ברכות כו ע"ב. אמנם גם בפיוט א אין אזכור של גבורות גשמים בחטיבה השנייה, אך הפיוט הוא נועד לתשעה באב, ואין חובה של אזכור גבורות גשמים בקיץ.

40 אמנם בדפוסים של מחזור רומניא נוסח הקבע של כל אחת מן הברכות נדפס לפני החטיבה המפויטת אותה, ואם כך, אמירת נוסח הקבע אינה מתקנת את חסרונה של לשון מעין החתימה סמוך לחתימה. אולם בקטעי הגניזה הקהירית, אנו מוצאים מקרים רבים של פיוטים שבהם נוסח הקבע מועתק דווקא אחרי חטיבות הפיוט. דוגמא לכך היא כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים, ENA 2219.8, שבו מועתקת קרובת הי"ח הקלירית 'אאביך ביום מבך' לתשעה באב (ראה להלן, הערה 45) בליווי הוראה לומר את נוסח הקבע אחרי כל חטיבה מפויטת. מסתבר שכך היה גם מנהגו הליטורגי של מחבר קרובה ג, שכן רק כך אפשר להסביר את ההשמטות של לשון מעין החתימה בסופי החטיבות.

41 ע' פליישר, 'עיונים בבעיות תפקידים הליטורגי של סוגי הפיוט הקדום', תרביץ מ (תשל"א), עמ' 52–60, וראה במיוחד עמ' 53, הערה 36.

ד. תבניות הפיוטים

פליישר חילק את הקרובות לימות החול לשתי קבוצות עיקריות: הקרובות הפשוטות והקרובות בעלות התבנית הכפולה. הקרובות הפשוטות מיוסדות על חטיבות בנות סטרופה אחת כל אחת. לעומת זאת, בקרובות בעלות התבנית הכפולה כל חטיבה מורכבת משתי סטרופות בלתי סימטריות: הראשונה לרוב ארוכה יותר, והשנייה קצרה ואינה ממשיכה את האקרוסטיכון וקישוטי התבנית שבקודמתה. הסטרופה השנייה עשויה להיות רפרינית למחצה, ואם אין היא רפרינית – היא בדרך כלל קשורה לקודמתה בשרשור.⁴² הסטרופה הראשונה בכל חטיבה מכונה 'הסטרופה הראשית', והשנייה – 'הסטרופה המשנית'. על פי הצעתו של פליישר, תבנית כפולה זו נועדה לקריאה מקהלתית: החזן קרא את הסטרופות הראשיות, והמקהלה – את הסטרופות המשניות.⁴³

רוב הקרובות לימות החול הן קרובות פשוטות. מתוך יותר ממאה ושמונים קרובות לימות החול הידועות לנו כיום, פחות מחמישה עשה אחוזים בנויות כקרובות בעלות תבנית כפולה. אולם, דווקא בתשעה באב המצב הפוך. כבר בראשית תקופת הפייטנות הקלסית כתב ינאי קרובה כפולת-תבנית לתשעה באב,⁴⁴ וכאלו הן גם חמש הקרובות הקליריות לתשעה באב.⁴⁵ בעקבות כך, גם רוב הקרובות המאוחרות יותר לתשעה באב בנויות כקרובות בעלות תבנית כפולה, כולל שתי הקרובות לתשעה באב הנדפסות כאן.⁴⁶

42 להבחנה זו ראה: פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 4), עמ' 200.

43 ליסוד המקהלתי בפייטנות בכלל, ולאופיין המקהלתי של תבניות כפולות כגון זו בפרט, ראה: ע' פליישר, 'עיונים בהשפעת היסודות המקהליים על עיצובם והתפתחותם של סוגי הפיוט', יובל ג (תשל"ד), עמ' יח-מח.

44 ראה: ע' פליישר, 'חדשות בנושא המשמרות בפיוטים', ספר דב סדן, קובץ מחקרים מוגשים במלאת לו שבעים וחמש שנה, בעריכת ש' ורסס, נ' רוטנשטרייך וח' שמרוק, ירושלים תשל"ז, עמ' 279–283. לייחוס הפיוט לינאי ראה: ע' פליישר, 'פיוט לינאי חזן על משמרות הכהנים', סיני סד (תשכ"ט), עמ' קעז-קפב.

45 הקרובות הקליריות לתשעה באב הן: 'זכור איכה אנו שפתינו' (ד' גולדשמידט, סדר הקינות לתשעה באב, ירושלים תשל"ב,² עמ' קמז-קנד); 'אאביך ביום מבך' (שם, עמ' קנד-קס); 'אהלי איכה בשלי הוועם' (ע' פליישר, 'לעניין המשמרות בפיוטים', סיני סב [תשכ"ח], עמ' כ-לא; הנ"ל, 'קומפוזיציות קליריות לתשעה באב', *HUCA XLV* [1974], חלק עברי, עמ' ד-יא); קרובה שאין יודעים את תחילתה (פליישר, שם, לא-לג; הנ"ל, 'לעניין המשמרות בפיוטים', שם, עמ' לג-לד); ו'איכה אפע עוץ' (ראה לעיל, הערה 29).

46 התבנית הכפולה מופיעה גם בין קרובות ה"ח שנועדו לתעניות אחרות, אם כי שיעורה בהן אינו עולה על שלוששים אחוזים. בין שאר קרובות ה"ח – יותר ממאה ושלושים במספר – חמש בלבד מעוצבות בתבנית זאת. דוגמה לקרובת י"ח הבנויה בתבנית הכפולה שלא נועדה לתענית היא הקרובה לפורים 'אמיתך וחסדך' המיוחסת לקלירי; ראה: ע' הכהן, "אמיתך וחסדך אל תרחק": קרובת י"ח ספק קלירית לפורים, קבץ על יד יד (כד; תשנ"ח).

חטיבותיו של פיוט א מורכבות כל אחת מסטרופה ראשית בת שמונה טורים וסטרופת משנה בת ארבעה טורים. שבעת הטורים הראשונים פותחים בפתיחות מקראיות מפרקי איכה: הטור הראשון פותח בפתיחות מפרק א, הטור השני מפרק ב, וכן הלאה (הפתיחות מפרק ג – שיש בו שלושה פסוקים כנגד כל אות – פרוסות על פני שלושה טורים). הסטרופות הראשיות מסתיימות בסיומות מקראיות מסופי הפסוקים של איכה פרק א. כיוון שסטרופות המשנה מקושרות בשרשור, כל אחת מהן פותחת במילה האחרונה של פסוק מאיכה פרק א. למרות האקרוסטיכון האלפביתי שברוב פרקי איכה, מקפיד הפייטן לכפול את אות האקרוסטיכון ולפתוח בה גם את המילים שלאחר הפתיחות המקראיות, ועל כן כל טור נפתח בשתי מילים המתחילות באות זהה. סטרופות המשנה חתומות כל אחת בשם 'יוסף' (החתימה פרוסה על פני שלושת הטורים הראשונים של הסטרופה; הטור הרביעי מגשר ללשון הברכה, והוא חופשי מן האקרוסטיכון).

בפיוט ב עומדות הסטרופות הראשיות על שבעה טורים וסטרופות המשנה על ארבעה טורים. כמו בפיוט א, שבעת הטורים הראשונים פותחים בפתיחות מקראיות מפרקי איכה, וגם המילים שלאחר הפתיחות מאורגנות באקרוסטיכון אלפביתי הכופל את האות שבראש הפתיחה המקראית.⁴⁷ כפי שתואר בהרחבה בסעיף הקודם, כל טור שביעי מסתיים בסיומת מקראית הפותחת בתיבה 'איכה'. סטרופות המשנה קשורות בשרשור למילה האחרונה של הפסוקים הללו. המילים שלאחר מילות השרשור בכל סטרופת משנה משועבדות לחתימת הפייטן (ראה לעיל, סעיף ב). בסופי סטרופות המשנה מובאות סיומות מקראיות רצופות מויקרא פרק כו, ובשל כך הלשון מעין הברכה מובאת בטור שלפני האחרון.⁴⁸

עמ' 16–26. גם קרובת הי"ח הקלירית 'ויאהב אומן' לפורים, שנכתבה מלכתחילה כשאין בה אלא חטיבה אחת לכל ברכה, זכתה בשלב שני לעיבוד כפול, והקלירי הוסיף לכל חטיבה סטרופה משנית. ראה ש' אליצור, "ויאהב אומן" – קרובה קלירית לפורים בעיצוב מורחב, תרביץ סד (תשנ"ה), עמ' 499–521.

47 בפיוט א כל פתיחה מקראית היא בת מילה אחת בלבד, ועל כן שתי המילים הפותחות באות האקרוסטיכון באות בזו אחר זו. בפיוט ב הפתיחות לעתים ארוכות יותר, ונוצרת חציצה בין המילים המשועבדות לאקרוסטיכון. כך למשל בטור 19: 'זְכוֹר תִּזְכֹּר | זַעַם כָּהָ כְּגַחַל חֲתָה', וראה גם בטורים 60, 76, 83.

48 הבאת לשון מעין הברכה בטור שלפני האחרון שכיתה בשבעות אך נדירה למדי בקרובות לימות החול. אמנם, כמחצית מן הקרובות לימות החול שבידינו מביאות סיומות מקראיות בסופי החטיבות; ידועות לנו יותר משמונים קרובות המעוצבות כך. אך ברוב רובן של הקרובות הללו נבחרות סיומות מקראיות המתאימות לחתימות הברכות, ואין צורך אפוא להקדים להן עוד לשון מעבר. אבל קיימות כמה קרובות היוצאות מכלל זה. כך, למשל, הקרובה הקלירית 'איכה אפע עוף' לתשעה באב (לעיל, הערה 45), שגם בה, כאמור, מובאות סיומות מקראיות מויקרא פרק כו; וכן הקרובה הקלירית 'אאבך ביום מבך' לתשעה באב (שם), שבה מובאות סיומות מקראיות המשמשות מעין 'תשובה' של דברי נחמה לפסוקי האבל

לרוב המאפיינים התבניתיים שבשתי הקרובות הללו קיימים תקדימים בקרובות הקליריות לתשעה באב. כאמור, כל הקרובות הקליריות לתשעה באב בנויות גם הן על סטרופה ראשית מקיפה המלווה בסטרופת משנה בכל חטיבה. בנוסף, פתיחות מקראיות מפרקי איכה קיימות גם בקרובות הקליריות 'אהלי איכה' ו'זכור איכה'.⁴⁹ בקרובה 'זכור איכה' שיעבד הקלירי גם את המילים שלאחר הפתיחות לאקרוסטיכון האלפביתי, כמו בשתי הקרובות שלפנינו, וכך גם שם נכפלת אות האקרוסטיכון בראש שתי המילים הראשונות שבכל טור. בקרובה קלירית זאת מובאות גם סיומות מקראיות מסופי הפסוקים של איכה פרק ה, בדומה לפיוט א שלפנינו. וכפי שתואר בסעיף הקודם, הקרובה הקלירית 'איכה אפע עוץ' מיוסדת על שמונה עשר פסוקי 'איכה' שבמקרא ועל סיומות מקראיות רצופות מספר ויקרא פרק כו, וכמוה גם הקרובה השנייה המתפרסמת כאן.

הקרובה השלישית הנדפסת כאן, 'ומרדכי ידע', היא קרובה פשוטה; בכל אחת מחטיבותיה סטרופה אחת בלבד ובה שישה טורים. הקרובה מיוסדת על פסוק מסגרת מאסתר ד, א; מילות הפסוק מובאות בתחילת הטור הראשון בכל חטיבה (בחטיבה הראשונה הטור הראשון כולו הוא ציטוט מפסוק המסגרת). שלושת הטורים האחרונים של כל חטיבה פותחים במילות הקבע 'להפיל תְּחִנָּה על', 'אולי', 'בצדקת'; בחטיבה האחרונה ויתר הפייטן על מילות הקבע בשני הטורים האחרונים. אבות האומה ושנים עשר השבטים משמשים כנושא קבע בקרובה, ובסוף כל חטיבה מבסס הפייטן את תחינתו על זכותם: בשלוש החטיבות הראשונות הוא מזכיר את זכותם של אברהם, יצחק ויעקב, ובשלוש החטיבות הבאות הוא מזכיר את ראובן, עשרת השבטים ויוסף. בחטיבה האחרונה, האזכור של זכות יוסף מופיע בטור שלפני האחרון, והטור האחרון מגשר לתחילת נוסח הקבע של מעמד הסליחות.

שבסופי הסטרופות הראשיות, וכמוה הקרובה הקלירית 'בהעצר אוצר' לתענית גשמים (ראה: א"מ הברמן, 'פיוטים עתיקים', תרביץ יד [תש"ג], עמ' 59–65) שבה מובאות סיומות מקראיות בנושא הגשמים. בכל הקרובות הללו, מובאת לשון מעין הברכה בטור שלפני האחרון. ככל הנראה, התופעה של סיומות מקראיות הכוללות לשון מעין החתימה מאוחרת לתופעה של הבאת הלשון מעין החתימה בטור שלפני האחרון; ראה ש' אליצור, בתודה ושיר: שבעות לארבע הפרשיות לרבי אלעזר בירבי קליר, ירושלים תשנ"א, עמ' 35.

49 פרטי ארגון הפתיחות שם שונה במקצת מזה שבקרובות שלפנינו. בקרובה 'אהלי איכה' מובאות פתיחות מקראיות מארבעת פרקי איכה הראשונים בלבד; התחלות הפסוקים של פרק ה חותמות את סטרופות המשנה. בקרובה 'זכור איכה' הפתיחות מובאות בסדר הפוך: בטור הראשון של כל חטיבה מובאות שתי פתיחות, מפרק ה ומפרק ד, ובטורים שלאחר מכן מובאות פתיחות מקראיות מפרק ג, פרק ב ולבסוף פרק א.

קרובות י"ח המיוחסות לר' יוסף אבן אביתור

פיוט א: קרובה לתשעה באב

אִיכָה | אֶמְלִלָּהּ אֶבֶן מַעֲמָס
 אִיכָה | אֶבְלָה וְהִיָּיתָה לְמַרְמָס
 אֲנִי | אֲנִיתִי עַל זֹאת וְלִבִּי נָמַס
 אֲתִי | אֶלְצוּ [שח] וְתַחֲמָס
 אֶךְ | אֶרְמוֹנִי הוֹחַח וְהוֹקֵמָשׁ 5
 אֲנִיכָה | אֶרְךְ זְמַנִּי וְקִצִּי נִכְמָס
 זְכוֹר | אֵיבַת עוֹצִית הַמְלָאָה חָמַס
 שְׁרָתִי בְּמִדֵּי-נֹתָ >הִיָּתָה לְמַס
 לְמַס | יִשְׁוֹרוֹן גּוֹתֵן כְּהַפְשִׁיעַ
 וְסָקֵר מְחוֹלָלִים וְלֹא הוֹשִׁיעַ 10
 פָּצָה פְּזוּרִים וּמוֹנִים תַּרְשִׁיעַ
 מֶלֶךְ מִגֵּן וּמוֹשִׁיעַ
 בְּרוּךְ... > מִגֵּן

מקור: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 276.12

פתיחות מקראיות (במחרוזות הראשיות) מחמשת פרקי איכה. סיומות מקראיות (במחרוזות הראשיות): איכה א, א ואילך (סופי הפסוקים). 1 אבן מעמס: ירושלים, על פי זכריה יב, ג. 2 והייתה למרמס: השווה יש' ה, ה; יש' כח, יח. 3 אניתי: התאבלתי. ולבי נמס: על פי יח' כא, יב; נח' ב, יא. 4 אתי אלצו: הציקו לי (ללשון השווה שופ' טז, טז). [שח] וְתַחֲמָס: עופות טמאים (ויקרא יא, טז; דב' יד, טז), המשמשים כאן ככינויים לאויבי ישראל. 5 ארמוני הוחח והוקמש: בית המקדש ('ארמון') נהפך למקום של קוצים, כלומר, ננטש. הפעלים 'הוחח' ו'הוקמש' נגזרים מן 'חוח' ו'קמוש' (מיני קוצים); השווה יש' לד, יג. 6 ארך זמני: בגלות. וקצי נכמס: ומועד הגאולה נסתר ולא נודע. 7 איבת עוצית: שנת מלכות אדום ('עוצית', על פי איכה ד, כא). המלאה חמס: ללשון השווה בר' ו, יא ועוד. 9 למס ... כהפשיע: עם ישראל ('ישורון', על פי דב' לב, טז ועוד) נשתעבד לאויביו כאשר פשע וחטא. נותן: כמו ניתן, בבניין נופעל. 10 וסקר ... הושיע: הקב"ה ('מחוללם'; השווה דב' לב, יח) הביט בשיעבודם ולא הצילם. 11 פצה פזורים: תושיע את ישראל ('פזורים'; השווה יר' נ, יז: 'שה פזורה ישראל'). וללשון 'פצה' בהוראה זו ראה תה' קמד, ז-יא. ומונים תרשיע: ותחייב בדין את אויבי ישראל ('מונים', הנוגשים בהם). 12 מלך ... ומושיע: פנייה להקב"ה בכינויו על פי לשון הברכה.

- בְּכֹה | בִּכְנֵן שְׁעָרֵי בֵּת רַבִּים
 בָּלַע | בְּיוֹם אָפוּ פִּתְחֵי נְדִיבִים
 בָּלָה | בְּשָׂרֵי בְּמַחֵץ וּמִכְאוּבִים 15
 בָּנָה | בְּזִבּוּלוֹ רוֹשׁ וְלַעַן סְבוּבִים
 בְּמַחֲשָׁכִים | בְּמֵאֶפֶל הוֹשִׁיב אֶהוּבִים
 בְּנִי | בְּרִיתוֹ בְּלָעוּם זְאֵבִים
 נִחַלְתִּינוּ | בּוֹתְקָה וְעָרִיָּה חֲרִיבִים
 כָּל רַעֲיָהּ בְּגָדוֹ בָּהּ הָיָה לָהּ לְאֵבִים 20
 לְאֵבִים <יָבִים> | יְרִיבִים נֶהְפְּכוּ עֲמוּתִים
 וּמַחְצוֹ קִרְקַר גּוֹי פִּרְתִּים
 סִיגְפוּ פֶּאִירֵי וּבָטְלוּ מִשְׁרָתֵים
 עַד תִּעְרֹר תַּחֲתֵית מוֹמְתֵים
 בְּרוּךְ... <מַחֲיִיָּה

13 בכך: כנראה צ"ל: 'בְּכֹה'. שְׁעָרֵי בֵּת רַבִּים: על פי שה"ש ז, ה; ומוסב כאן על שְׁעָרֵי יְרוּשָׁלַיִם שהיו הומי אדם לפני החורבן. 14 ביום אָפוּ: איכה ב, א. פִּתְחֵי נְדִיבִים: בתי נדיבי עם (והלשון על פי יש' יג, ב). 15 בְּמַחֵץ: במכה קשה (וללשון ראה יש' ל, כו). 16 בנה ... סְבוּבִים: כנראה: הקב"ה הקיף את מקדשו ('זבולו') במעין דייק של מרירות וסבל ('רוש' ולען', השווה איכה ג, יט; ו'לען' כמו 'לענה'), על פי איכה ג, ה: 'בנה עלי ויקף ראש ותלאה'. 17 בְּמַחֲשָׁכִים ... אֶהוּבִים: הוֹשִׁיב את עם ישראל ('אהובים') בגלות ('מחשכים', 'מאפל'), על פי איכה ג, ו; ו'למאפל' ראה יהו' כד, ז. 18 בְּנִי בְרִיתוֹ: עם ישראל. זאבים: כינוי לאויבים. 19 בּוֹתְקָה: שוסעה, נכבשה בידי אויבים. חריבים: נקט לשון זכר מדוחק החרוז. 21 לְאֵבִים <יָבִים> ... עֲמוּתִים: אלה שהיו נאמנים לציון ('עמותים') הפכו להיות יריביה ואויביה (על פי איכה א, ב). 22 וּמַחְצוֹ קִרְקַר: לשונות של הרס וניתוץ, וכנראה מדובר בפעולות ההרס שביצעו מחריבי המקדש ('גוי כרתים'). אך הטקסט נראה משובש, ואולי צ"ל 'וּמַחְצוֹ וְקִרְקָרוֹ' או 'וּמַחְצוֹ וְקִרְקָר'. להצמדת הלשונות ראה במ' כד, יז, והשורש 'קִרְקַר' מופיע במדרש בהקשר של חורבן המקדש (סדר עולם רבה, פרק כז [מהדורת מיליקובסקי, כרך א, עמ' 311–312]: 'בשבעה לחדש כבשו את ההיכל ... והיו מקרקרין בו שביעי שמיני ותשיעי עד שפנה היום עם חשיכה הציתו בו את האור ונשרף בעשור לחדש'). ואולי צ"ל 'וּמַחְצוֹ קִדְקֵד' (השווה תה' סח, כב: 'ימחץ ראש איביו קדקד שער'). גוי כרתים: כינוי למחריבי המקדש על פי צפ' ב, ה ומדרשו בבראשית רבה פ' כח (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 264): 'שהוא ראוי כרת'. 23 סִיגְפוּ פֶּאִירֵי: עינו את אנשי הפאר, ועל פי המשך הטור נראה שמדובר בכוהנים (השווה יש' סא, י: 'יכהן פאר'). ובטלו משרתים: פסקה עבודת המקדש של הכוהנים ('משרתים', על פי נחמיה י, לו).

- 25 גִּלְתָּהּ | גְּאוּלַּת נֹחַ מִמְּעוֹן כְּפִירִים
 גָּדַע | גְּזַעִיהָ מִשְׁפִּיל וּמְרִים
 גָּדַר | גְּבוּלֶיהָ בְּנֵהי וְתַמְרוּרִים
 גַּם | גֹּרְשׁוֹ בְּנֵי צִיּוֹן הַיְקָרִים
 גָּדַר | גְּדֵרוֹת טִירוֹתֶיהָ בְּצִלְמוֹת וְלֹא סְדָרִים
 30 גַּם | גְּמָאָה לַעֲן וְשִׁבְעָה מִמְרוּרִים
 יְתוּמִים | גָּלוּ עַל מִסְגֵּר סְגוּרִים
 כָּל רִדְפֶיהָ הַשִּׁיגוּהָ בֵּין הַמְצָרִים
 הַמְצָרִים >רִים< | יֵלֵל מְלֵאִים מְאִישׁ וְאִשָּׁה
 וְאוֹיְבִים מְכִים מְכָה אֲנוּשָׁה

— — — —

25 גאולת נוח: כנסת ישראל, שנגאלה ממצרים (נוף, על פי יש' יט, יג ועוד). ממעון כפירים: מבית המקדש, על פי נחום ב, יב: 'איה מעון אריות', ומדרשו על המקדש בשמות רבה כט, ט. כינוי זה מופיע גם בקינה הקלירית 'איכה הניע כשיכור': 'ספקו על מכסה מעון כפירים' (Alexander Scheiber, 'Qalir's Qina from the Kaufmann Genizah', *HUCA* [1950], p. 364). 26 גדע ... ומרים: הקב"ה ('משפיל ומרים', על פי שמ"א ב, ז) הכרית את צאצאיה ('גזעיה') של כנסת ישראל. 27 גדר ... ותמרורים: הקב"ה גדר את כנסת ישראל (איכה ג, ז) וכביכול הקיף אותה מכל גבוליה באבל ובבכי (וללשון 'בנהי ותמרורים' השווה יר' לא, טו). 28 בני ציון היקרים: איכה ד, ב. 29 גדר ... בצלמות: הקב"ה גדר את בנייני ציון המפוארים והקיף אותם בחושך, כלומר, גזר עליהם חורבן. ללשון 'גדר גדרות' השווה הושע ב, ח. בצלמות ולא סדרים: בחושך ובלי סדרי הכוכבים, על פי איוב י, כב ופרשנות הספרדים לפסוק זה (ראה למשל ר' יונה בן ג'אנח, ספר השרשים, ברלין תרנ"ו, עמ' 334). 30 גמאה ... ממרורים: על פי איכה ג, טו, ועניינו: כנסת ישראל סבלה סבל מר (ל'לען' עיין לעיל, טור 16, ולצורה 'ממרורים' ראה איוב ט, יח). 31 יתומים: עם ישראל (איכה ה, ג). על מסגר סגורים: אסורים בכלא. ללשון ראה יש' כד, כב. 33 המצצ-רים: ילל מליאים: גבולות העיר מלאים יללה וקולות צער. 34 מכה אנושה: ללשון השווה יר' טו, יח; מיכה א, ט.

פיוט ב: קרובה לתשעה באב

 [...] מְצִיץ מַחְרָכִיכֶם
 מְשַׁגֵּיחַ מַאֲשָׁנְבִיכֶם
 יוֹם יָחִישׁ לְשׁוֹבְכֶם
 וְרֹדְפֶתָם [א] תְּאִיבִיכֶם
 בְּרוּךְ ... הַרוּצָה

- 5 וַיֵּצֵא וַיְנִיצֵב כְּזָר גְּבוּרֵי לְהָדוּף
 וַיַּחְמוֹס וַיִּשְׁאַ [..] יִתְתִּי לְגָדוּף
 וַיִּגְרַס [ו] וַיַּעַד רוּחִי מִלְּנָדוּף
 וַתִּנָּח וַתִּקְיֵא אֶרֶץ פְּרָצִים בְּעָדוּף
 וְאוֹמֵר וְאֶזְכִּיר שֵׁם וְקִמִּי יְהָדוּף
 10 וַיִּגְדֵּל וַיּוֹכַח אוֹתִי לְשָׁדוּף
 מִצָּרִים וְכוֹשׁ בְּשׁוּבִי הִלְיוֹ אֵי >כָה< יְרָדוּף
 אֵי >כָה< יְרָדוּף >נִין יוֹנְקִי [...] חֲמָאָה
 בְּכַפְרוֹ שִׁמְצָא יִכְבֵּס טוֹמָאָה

מקור: קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 116.31

פתיחות מקראיות (במחרוזות הראשיות) מחמשת פרקי איכה. סיומות מקראיות במחרוזות הראשיות: פסוקים שמופיעה בהם התיבה 'איכה', על פי סדרם בתנ"ך; במחרוזות המשניות: וי' כו, א ואילך. 1 מְצִיץ מַחְרָכִיכֶם: הקב"ה, על פי שה"ש ב, ט; ועל פי תבנית השיר נפתח הטור כנראה במילים 'איכה נדע' (דב' יח, כא). 2 מְשַׁגֵּיחַ מַאֲשָׁנְבִיכֶם: הקב"ה, על פי שה"ש שם. 3 יוֹם יָחִישׁ לְשׁוֹבְכֶם: ביום שבו הוא ימהר להשיבכם אליו, הוא יום הגאולה (לצורה 'לשובבכם' השווה יש' מט, ה; יר' ג, יט). 5 וַיֵּצֵא: מוסב כאן על הקב"ה. וַיַּחְמוֹס: כצד: הקב"ה עמד כאויב, על פי איכה ב, ד. גְּבוּרֵי לְהָדוּף: להסיג לאחור את גיבורי עם ישראל, להכשילם במלחמתם. 7 רוּחִי מִלְּנָדוּף: ללשון השווה תה' א, ד: 'כמץ אשר תדפנו רוח'. אך הטור קשה ואין בידי לפרשו. ואולי צ"ל 'רוחי לנדוף', כלומר: 'להפוך את רוחי לעלה נידף'. 8 וַתִּקְיֵא אֶרֶץ: וארצי הקיאה אותי מתוכה (על פי וי' כ, כב), כלומר גליתי ממנה. פְּרָצִים בְּעָדוּף: כאשר התרבו בישראל פרצות, כלומר עוברי עברות. 9 וְאֶזְכִּיר ... יְהָדוּף: אזכיר את שם ה', והקב"ה יבוא ויגרש את אויביי; וללשון השווה דב' ו, יט. 11 מִצָּרִים ... יְרָדוּף: כששבתי לאחור ונכשלתי במלחמה לעגו לי העמים באמרם 'איכה ירדוף' (דב' לב, ל). 12 אֵי >כָה< ... חֲמָאָה: כיצד קרה שהאויב רודף אחר ישראל, המכונים 'נין יונקי' ... חמאה', כלומר צאצאיהם של אלה שנאמר בהם 'וינקוהו דבש מסלע' ... חמאת בקר וחלב צאן' (דב' לב, יג-יד). 13 בְּכַפְרוֹ ... טוֹמָאָה: כאשר יכפר על חטאי ישראל (שימצא, כמו שמץ וטינוף) ינקם

וּכְפֹץ טוֹב וְסֶלַח
וְרָדְפוּ מִכֶּם חֲמִשָּׁה מֵאָה 15
בְּרוּךְ ... חֲנוּן <

זָכְרָה | זְמַן חֲתָן מְרִיבּוֹת קָדֵשׁ אֶתָּא
זָנַח | זִיר חוּפְתָּה וְעֶשְׂרָה מִסְּעוֹת סַעֲתָה
זָכוֹר | זָכַר שְׁלֹשָׁה גָּבֵר לְאַטְתָּה
זָכוֹר תִּזְכּוֹר | זַעַם בָּהּ כְּגַחַל חֲתָה
זֹאת | זִילְעַפְתָּה כְּחֶרֶס מְחִיתָה 20
זָכוּ | זְבוּלָה בְּרוּם וְאֵיךְ לְבִתָּה
אֲבִיתָנוּ | זוֹ קִינָה סִדְרוֹ אֵיכָה נִהְיִיתָה
אֵי >כָה < נִהְיִיתָה | יְדִידוֹת כִּינּוּרֵיכֶם לְאַבְיֵלֵיכֶם
עַתָּה לְהַפִּיג אֵלַי שׁוֹד אֶהְלִיכֶם

17 מסעות] כתב סעוהוסיף מ, ות בין השיטין

מטומאתם (השווה תה' נא, ד). 14 וכפץ: וכמו שאמר (את הכתוב בטור הבא). טוב וסלח:
הקב"ה (תה' פו, ה). אך החרו לוקי, ונראה שהמעתיק דילג על מילה. 15 ורדפו ... מאה:
היפוך של 'איכה ירדוף' (טור 11). 16 זכרה: מוסב על כנסת ישראל. זמן ... אתא: זמן מתן
תורה, על פי דב' לג, ב; ו'חתן' כינוי להקב"ה, והשווה משנה תענית ד, ח: "'ביום חתונתו"
(שה"ש ג, יא), זו מתן תורה. 17 זיר חופתה: מטפורה למקדש; השווה ספרא שמיני, מכילתא
דמילואים טז: "'ביום חתונתו", ביום ששרתה שכינה בבית'. ועשרה מסעות סעתה: בעקבות
חורבן המקדש נסתלקה השכינה בעשרה שלבים; השווה בבלי ר"ה לא ע"א: 'עשר מסעות
נסעה שכינה'. 18 זכר שלשה גבר: אולי מוסב על שלושת האבות, אך הניסוח קשה. לאטתה:
אמרת. 19 זכור תזכור: מוסב על כנסת ישראל. זעם ... חתה: את זעמו של הקב"ה שבער בה
כמו גחלים. 20 זאת: כנסת ישראל, על פי שה"ש ג, ו ועוד. זילעפתה: הפחדת (פועל גזור
מהשם 'זלעפה' [תה' קיט, נג ועוד]). כחרס מחיתה: השמדת אותה כחרס הנשבר (ל'מחיתה'
כלשון 'שבר' השווה תה' פט, מא ועוד). 21 זכו זבולה ברום: אולי: בעבר היה המקדש,
המכונה 'זבולה' (צורה נקבית מ'זבול', הוא המקדש על פי מל"א ח, יג), זך ומרומם; ו'זכו'
בלשון רבים מכורח הפתיחה המקראית. ואיך לבתה: וכיצד קרה שעכשיו הוא נשרף (לשון
הנקבה מוסב על 'זבולה'). 22 סדרו: כמו סידרו, תיקנו (והניקוד בבניין קל על פי כתב היד).
איכה נהייתה: שופ' כ, ג; ולשון הקינה רומז להמשך הפסוק: 'הרעה הזאת'. 23 ידידות ...
לאביליכם: על פי איוב ל, לא, ו'ידידות כינורכם' פירושו: כינורכם האהובים (סמיכות
תיאור הפוכה; ושמא: הכינורות שהיו משמשים אתכם לשיר שיר ידידות [השווה תה' מה,
א]), ומוסב על כלי הלוויים במקדש. וללשון 'ידידות' בהקשר של המקדש השווה תה' פד, ב.
24 עת ... אהליכם: הגיע הזמן לבטל ('להפיג') את האבלות ('אלי'; השווה יואל א, ח, וכאן
הוא שם עצם כ'אילי'א' בארמית) על הרס מקדשכם ('שוד אהליכם').

25

כְּהִיתְבִּשְׂר מִפִּי גּוֹאֲלֵכֶם

וּפָנִיתִי אֲלֵיכֶם

<בְּרוּךְ ... גּוֹאֵל>

30

חֲטָא | חִירָף לֹא גִילּוֹ לְאֵל בְּאַהֲבָה מְ[כֶסֶה]

חֲשָׁב | חוֹתָהּ לְהַעֲלִיפָם כְּטִיבַחַת שָׁה

חֲסָדִי | חֲנָם לְמוֹ נוֹהֵג וְעוֹשָׂה

חֶדֶד[שִׁים] | חֲשָׁקוֹ מְקָרֹב בְּכּוֹפֶרֶם בְּמַחֲסָה

חֶלְקִי | חֵילֶק שְׁלָל לְשׁוֹסָה

חֲשָׁךְ | [ח..] כִּי נִגַּע פּוֹסָה

עֲבָדִים | חוֹסְפָנוּ אֵיכָה נַעֲשֶׂה

35

אֵי<כָה> נַעֲשֶׂה | צְפוּנֵינוּ [...] לְהַב עוֹשֵׁן

עַד נִיתַנְחַם בְּכִישׁוֹר יִרְעוּ בָּשֵׁן

בְּעֵלָה תְּרוּפָה מְרַפָּא [...] שֵׁן]

יֹאמֶר וְאֶכְלֶתֶם יֶשֶׁן נוֹשֵׁן

<בְּרוּךְ ... רּוּפָא>

טוֹמְאָתָהּ | טִיפְשׁוֹת ㊦ אֹב [...]]

35 ירעו] כנראה כתב ו ותיקן

25 כהיתבשר מפי גואלכם: כמו שנאמר מפי הקב"ה ('גואלכם'; השווה יש' מג, יד).
 27 חירף ... מ[כסה]: כנראה: את חרפת חטאיהם (סמיכות תיאור הפוכה) לא גילו, ולא הודו עליהם בפני האל, אף על פי שבאהבתו הוא היה מוכן לכסות על פשעיהם (על פי מש' י, יב).
 28 חותה: כנראה כינוי לאויב (השווה משלי כה, כב). להעליפם: לגרום להם לעילפון, להחלישם ולתתם ביד אויביהם שיהרגום. כטיבחת שה: השווה יש' נג, ז. 29 חסדי ... ועושה: הקב"ה נוהג לעשות חסדי חננים לעמו, כלומר, להיטיב להם לפנים משורת הדין.
 30 חד[שים] ... במחסה: הם כפרו בהקב"ה ('מחסה', על פי תה' מו, ב ועוד), ותחת זאת אימצו לעצמם אלוהים אחרים ('חדשים' ... מקרוב, על פי דב' לב, יז). 31 חלקי ... לשוסה: הקב"ה נתן את ארצי כשלל לאויב ('שוסה', השווה יש' יז, יד). 32 נגע פוסה: הטור לקוי וקשה לעמוד על משמעות הדברים, ואולי הוא מטפורה לחטאי העם (ללשון השווה וי' יג, ה ועוד). 33 חוספנו: כמו: נחשפנו, והוא כנראה לשון השפלה. איכה נעשה: מל"ב ו, טו.
 34 צפונינו: בית המקדש, על פי יח' ז, כב. להב עושן: מוסב כנראה על בית המקדש שעלה באש. 35 בכישור: בבשורה כשרה וטובה (והיא מוסבת על בשורת 'ירעו בשן' שבהמשך הטור). ירעו בשן: בשורת גאולה, על פי מיכה ז, יד. 36 בעלה תרופה מרפא: על פי יח' מז, יב. 38 טיפשות סאוב: חטאי העם שנעשו מתוך טיפשות, והם בבחינת סיאוב (לכלוך וטומאה); והמשך הטור לקוי.

טָבְעוּ | טִירוֹת מְרוֹקְמוֹת עַד יְרִיִּית פִּינָה

40 טוב | טָס בְּכֵן לֹא ב[...]

טוב | טַעַם גּוֹרֵל מְמַדְבֵּר מִתְנָה

טוב | טָרְדָם כִּי חָרוּ בְּתֶאֱנָה

טובים | טֶאֱטָאוּ וּמוֹכִיחַ נִישָׁא

בְּנִפְשֵׁינוּ | טוֹרְחָנוּ בִּיּוֹקֵשׁ אֵיכָה הִיתָה לְזוֹ[נָה]

45 אֵי-כָה > הָ-יְתָה > לְזוֹ-וְנָה > | חֲנִיִּית צָדֵק מְרוֹנִי

לְמִלָּאָה בְּמַחְנֵי אֶשׁוּב לְכִנִּי

וְצִידָה אֶבְרָ[ך] בְּטַל לְהַמוֹנִי

וְנָ[ת]תִי מִשְׁפָּתִי

בְּ-רוּךְ ... מְבָרַךְ

יָדוּ | יִידַע כְּאוֹיֵב וּבַחֲוָרִי נִמְסָרוּ

50 [י] שְׁבוּ | יִמְרִירוּ כִּי כְתָפֵיהֶם הֻכְמָרוּ

יָשָׁב | יָדוּם עַתָּה כִּי מָרוּ

39 טירות מרוקמות: בית המקדש (על דרך המטונימיה). עד יריית פינה: עד אבן היסוד (הלשון על פי איוב לח, ו). 40 טוב: הקב"ה (תה' כה, ח). טס: הכוונה כנראה לסילוק השכינה ממקום המקדש (השווה לעיל, טור 17 וביאורו). 41 טוב ... מתנה: הטור כולו הוא כינוי לתורה. 'טוב טעם', על פי תה' קיט, סו; 'גורל' על פי משלי א, יד ומדרשו במדרש משלי שם (מהדורת בובר, עמ' 46): 'זו תורה שהיתה גורלו של הקב"ה ונתנה לישראל'; ו'ממדבר מתנה' על פי במ' כא, יח ומדרשו בבבלי נדרים נה, א: 'תורה ניתנה לו במתנה, שנאמר "וממדבר מתנה"'. אולם לא ברור כיצד עניין התורה קשור לטור הקודם בשל הליקוי. יש לציין שהפתיחה המקראית ('טוב') מנוקדת 'טוב' במקרא, אך בכתב היד היא מנוקדת 'טוב', על דרך תה' קיט, סו. 42 טוב: הקב"ה (תה' כה, ח). טרדם: גרש אותם. כי חרו בתאנה: כי הם גרמו לחרון אפו במעשיהם הרעים שהיו סיבה ותואנה להענישם. 'לתואנה' במשמע דומה השווה למשל בר"ר יט, ו: 'שהביא תואנה לעולם'. והשורש 'חרי' בבניין קל כפועל גורם מצוי למשל אצל פינחס הכהן (ראה: ש' אליצור, פיוטי רבי פינחס הכהן, 'ירושלים תשס"ד, עמ' 560, טור 22). 43 טובים טאטאו: הם סילקו את הטובים והצדיקים שבקרבתם. ומוכיח נישא: על פי עמוס ה, י. 44 טורחנו: נתייסרנו. ביוקש: בשל חטא. איכה היתה לזו[נָה]: יש' א, כא. 45 חניית צדק: ירושלים, על שום יש' א, כא. מרוני: כנראה משובש, ואולי צ"ל 'מכוני', כינוי למקדש (השווה מל"א ח, יג). 46 למלאה במחני: למלא את ירושלים בחניית, בשכינת. לכני: למקדשי (ראה להלן בביאור לטור 61). 47 וצידה אבר[ך] בטל: על פי תה' קלב, טו, והוא לשון המעבר לברכת השנים (כולל שאילת הטל). 49 ידו יידע כאויב: הקב"ה לימד את ידו להתנהג כמו אויב (השווה איכה ב, ד-ה). ובחוריי נמסרו: השווה שם א, יח: 'ובחורי הלכו בשבי'. 50 [י] שבו ימרירו: ישבו לארץ באבלם ויקוננו במרירות. כתנור הוכמרו: על פי איכה ה, י. 51 ישב ידום: על פי איכה ג, כח, ומוסב על עם ישראל.

יתן | יציקת חין פיות אשר נואש אמרו
 יתן | ילל פי מתואר חומרמרו
 ידי | יולדות עולליהם היגמירו
 עורינו | יחד כתנור ניקמרו / איכה תאמרו 55

אי-כה > ת-אמרו > | קץ אשר בו תומככם
 בנודו ישים דמעת ניתוככם
 וכיונים יאסופ[כם]
 ויאמר והיתהלכתי בתוככם
 ב-רוך ... מקבץ >

כל עמה | כעסות אפר הודבר 60
 [כלו] | כנת מחמדם לפידם בר
 כי | כמו העידם בדבר
 כי | כפרה נמשלו לימוד מדבר
 פי | כעס פנין והיתעבר

כי מרו: השווה שם. 52 יתן ... פיות: נראה שהפייטן מכוון ב'יתן' גם להמשך הפסוק שממנו לקוחה הפתיחה המקראית (איכה ג, כט): 'יתן בעפר פיהו', וכוונתו שהפיות שהיו מלאי חן עכשיו נתונים בעפר. ולשון 'יציקת חין פיות' על פי תה' מה, ג. אשר נואש אמרו: שאמרו 'נואש' ולא צייתו לדברי הנביא, על פי יר' יח, יב. 53 יתן ילל: העם ישמיע יללה. מתואר חומרמרו: אבד תוארם היפה ועכשיו פניהם קדרו ונעכרו (השווה איוב טז, טז); והעניין על פי איכה ד, ח. 54 היגמירו: גרמו להם להיגמר, הרגום (השווה איכה ב, כ). 55 עורינו ... ניכמרו: על פי איכה ה, י. איכה תאמרו: יר' ח, ח. 56 אי-כה > ... תומככם: הטור קשה, ואולי פירושו: איך תאמרו בלבכם שקרוב הקץ, מועד הגאולה שתקוות בואו תומכת ומסייעת לכם לשאת את קשיי הגלות? 57 בנודו ישים דמעת: על פי תה' נו, ט. דמעת ניתוככם: דמעותיכם הניתכות והזולגות (לפועל 'נתך' בהוראה של שפיכה והורדה ראה שמ' ט, לג; שמ"ב כא, י). 58 וכיונים יאסופ[כם]: הקב"ה יקבץ את גלויותיכם כיונים השבות לקיניהן (השווה יש' ס, ח; הושע יא, יא). 60 כעסות אפר: כשם שדוחקים ומפוררים עץ שרוף לאפר. הודבר: הושמד. 61 כנת ... בר: הטור קשה לפירוש. ואולי 'כנת מחמד' הוא סמיכות תיאור, כמו 'כנתם הנחמדה', המשמשת כאן ככינוי לישראל (על פי תה' פ, טז), ומשמע הטור: כנסת ישראל כלתה באסונות ברורים וגלויים ('לפידם בר', ול'פיד' כלשון אסון השווה איוב ל, כד). 62 העידם בדבר: הקב"ה העיד בפניהם (מוסב כנראה על הדברים המובאים בטור הקודם: העם כלה בגלות כשם שהקב"ה העיד בהם והוכיחם, שאם לא ישמרו מצוותיו יכלו). 63 כפרה ... מדבר: על פי יר' ב, כד. 64 כעס ביין: אולי: הקב"ה כעס על חטאי העם בשתיית יין (השווה למשל יש' כח, ז). והיתעבר: לשון כעס (השווה למשל תה' עח, סב).

65 כִּילָהּ | כָּל חִימָה וְאֶף גִּבֵּר
נָשׁ[ים] | כְּלִימוֹד לְקוֹנֵין אִיכָה נִשְׁבֵּר

אִיכָה <נִשְׁבֵּר> | הַגְּבֵהֶת נוֹה הִילּוּלְכֶם
עוֹד לְדִיגְלִיכֶם יוֹרְחָב גְּבוּלְכֶם
בְּהִשְׁמִיעְכֶם שׁוֹפְטֶכֶם וּמִלְכְּכֶם
אֶנִּי[ן] יִי אֱלֹהֵיכֶם 70
בְּרוּךְ ... מֶלֶךְ <

לֹא | לְתִשׁוּבָה רָצוּ עִם נִפְצָם רוּעָה
לְאִימוֹת[ם] | לְדָגֵן גְּרוֹנִם פּוּעָה
לְדַכָּא | לְבָבָם פִּי עַל שׁוֹא טוּעָה
לְהַטּוֹת | לוֹצֵץ[ן] אַחֵר הֶבֶל מִתְעָה
לְעוֹיֹת | לְעוֹן כְּפָרֵץ נִבְעָה 75
לֹא הָאֲמִינוּ | לְהִיטֵ[...]. שׁ טִיר תִּיבְעָה
שָׁרִים | לֹא מִצָּאוּ מִרְעָה / אִיכָה תִרְעָה

65 כילה כל חימה: הקב"ה שפך על ישראל את מלוא חמתו, על פי איכה ד, יא. ואף גבר: וחורון אפו התגבר. 66 כלימוד: כנראה צ"ל: 'פְּלִימִיד' או 'פְּלִמְדוּ'. נש[ים] ... נשבר: כאשר חרב המקדש, למדו הנשים לקונן ולומר 'איכה נשבר'. איכה נשבר: יר' מח, יז (ומוסב שם על מואב). 67 הגבהת נוה הילולכם: סמיכות תיאור הפוכה, ופירושה: בית המקדש הילולכם הגבוה והמרומם ו'נוה' כינוי למקדש על פי שמ' טו, יג, ו'הילולכם' על שום ששם מהללים את הקב"ה. 68 לדיגליכם: לשבטי ישראל. יורחב גבולכם: השווה שמ' לד, כד ועוד. 69 בהשמיעכם: כאן משמעו: כשישמיע לכם. שופטכם ומלככם: הקב"ה. 71 לא לתשובה רצו: לא חזרו בתשובה. עם ניפצם רועה: עם ישראל, שהקב"ה ('רועה') שבר אותם (השווה יר' יג, יד: 'ונפצתים איש אל אחיו'). 72 לאימות[ם] ... פועה: התינוקות משמיעים קולם ('גרונם פועה') ומבקשים אוכל מאימותיהם, על פי המשך הפסוק המובא בפתחה המקראית (איכה ב, יב). 73 לדכא לבבם: להשפילם. כי על שוא טועה: כנראה: כי הם טעו והאמינו בחזיונות שווא, על פי איכה ב, יד. 74 להטות ... מתעה: כנראה: להטות מהדרך, להגלות ולסלק את הרשעים ('לוצץ') המתעים את העם אחרי ההבל (השווה יר' ב, ה). 75 לעוית ... נבעה: מוסב על הלוצץ, המעוית את דרכו ומשכנע את האנשים לחטוא; ו'עוון כפרץ נבעה' על פי יש' ל, יג. 76 לא ... תיבעה: הטור לקוי, אך משמעו כנראה: לא האמינו ישראל שהמקדש עלול להישרף; ו'טיר' כמו 'טירה', כינוי למקדש, ול'תיבעה' כלשון הבערה ראה יש' סד, א. 77 שרים ... מרעה: על פי איכה א, ו. איכה תרעה: שה"ש א, ז. כאן עבר הפייטן לשיר השירים, ורק לאחר שתי מחרוזות הוא חוזר לתהלים (ראה על כך במבוא, הערה 30).

אִי-כָה> תַּךְ-עָה> | [ח]וֹסֶכֶךְ מַחְרֵב שְׁאִירְתִּי
בְּנֶחֱמֶךָ בְּאוֹמֶר שְׁבִתִּי לְשׁוֹבֵב כְּלִי שִׁירוֹתִי
מַחְרִיב וּמַחְ[ר] יֵד בְּהֶכְרִיתִי 80
תֹּאמֶר וְזָכַרְתִּי אֶת בְּרִיתִי
ב-רוך... מְכַנִּיעַ>

מְמָרוֹס | [מ]שֶׁב סְעָרָה הִירְגִיז שָׁמַיִם
מָה אַעֲיֶדְךָ | מְרוֹשֶׁפֶת לְהַב פ[ע]מִים
[מִי] | [מִי] גֵר מְשׁוֹשׁ לִינֶת שְׁדִיִּים
מִפִּי | מְשָׁמִיעַ שְׁמוּעָה רָפוּ כָּל יְדִי[ם] 85
[מָה] | [..] לֹא מָאֵד לִוְקָה בְּכַפְלִי[ם]
מַחְטָאֵת | מוֹקְשָׁה נְסוּגָה אַחֲרֵי־יָם
בְּחוּר[ים] | [מִד]חִים כְּצֶאֱן אִיכָה תִרְבִּיץ בְּצִהָרִיִּים
אִי-כָה> תַּךְ-בְּיֶץ> בְּצִהָרִיִּים> | זְרוּיִים לְהו[. . .] זוֹת

79 באומר] בין השיטין

78 [ח]וֹסֶכֶךְ ... שאירתי: איך תחסוך את שארית ישראל מחרב (ללשון השווה דהי"ב לו, כ).
79 באומר: בהבטחה, בנבואה. שבת: לנבואות על בניין המקדש הפותחות בלשון 'שבת' ראה זכ' ח, ג ושם טו. לשובב כלי שירות: להחזיר את כלי השרת שבמקדש, והם מטונימיה למקדש כולו. 80 מחריב ... בהכרית: בהשמיד את האויב שהחריב את המקדש והחריד והגלה את ישראל (השווה לביטוי המקראי 'ואין מחריד' [יר' ל, י ועוד הרבה]). 81 וזכרתי את בריתי: וי' כו, מב (הפייטן דילג על הקללות שבפסוקים יד-מא). 82 [מ]שב סערה: רוח סערה הנושבת בעוז. הירגז שמים: הרעיד את השמים (בשעת חורבן המקדש); ללשון השווה יש' יג, יג; שמ"ב כב, ח. 83 מה אעידך: הפסוק המתפייט (איכה ב, יג) נדרש על כל הטובות שעשה הקב"ה לישראל (השווה איכה רבה, מהדורת בובר, דף נט: "מה אעידך", אמר הקב"ה לישראל כמה נביאים העדתי בכם... בכמה מקומות נועדתי בכם... בכמה קישוטין קישטתי בכם... כמה ביזות נתתי לך), וכנראה כוונתו לקונן על כך שאחרי כל העבר הזוהר הזה בסוף עלה המקדש באש. מרושפת להב פ[ע]מִים: ירושלים, שבית מקדשה כבר נשרף פעמים ברשפי אש (ראה שה"ש ח, ו) ובלהבות. 84 [מִי] ... שדיים: מי הכריע את ירושלים, המכונה 'משוש' על פי תה' מח, ג ו'לינת שדיים' על שום שה"ש א, יג ומדרשו בשה"ש זוטא (מהדורת בובר, עמ' 16): "'בין שדי ילין", זו השכינה שהיתה נתונה בין שני הכרובים. 85 מפי ... ידי[ם]: כאשר שמעו את הבשורה על חורבן המקדש, נחלשה דעתם (השווה יח' כא, יב). 86 לוקה בכפלי[ם]: מוסב על כנסת ישראל, על פי יש' מ, ב: 'כי לקחה מיד יי כפלים בכל חטאתיה'; וללשון 'לוקה' השווה איכ"ר א, נז: 'חטאו בכפלים... ולקו בכפלים'. 87 מחטאת מוקשה: בשל החטאים שהיו לה למוקש. נסוגה אחוריים: מוסב על כנסת ישראל. 88 [מ]דחִים כְּצֶאֱן: השווה יר' כג, ב; והדימוי לצאן מקשר בין תחילת הטור ובין השיבוץ 'איכה תרביץ בצהריים' שבהמשך. איכה תרביץ בצהריים: שה"ש א, ז. 89 זרויים: ישראל הפזורים

90 נִסְעָרָה הַנְּשֵׁמָה תִּשָּׁב פְּרוּזוֹת
לְחֹסֶן מִבְּטִיחִי בַּהֲבֵט [...] ...
[וְאֵ]ף גַּם זֹאת
בְּרוּךְ ... מִשְׁעָן

95 נִיֶּסְקָד | נִיֶּכַל קְלוֹנֵךְ פְּקֻחָהּ הוֹאֵל
נְבִיאִיךָ | נֵא [...] ..] וְתוֹ בָּהּ שֶׁר שׁוֹאֵל
נַחֲפָסָה | נַחֲקוּרָה וְחֶפֶץ יִמְחִיל
נִישָׂא | נִי [...] ..] יִרְ אוֹלִי נִיתְנָהּ
נַחְנוּ | נִיתְקוּטְטָנוּ לְהִיבָהּ
[נָ]עוּ | נִצְרִי סִפִּי אוֹ[הֵל]
נִקְיָנִים | נִידֵד וּפּוֹרְכִים סָחוּ אֵיכָה יָדַע אֵל

100 אֵי-כָהּ יָד-עֵ <אֵ-ל> | נָמוּ הִיוּ [...] שׁוֹנִים
עַד מָתִי עֲלִיזִים וְשֹׁאֲנִים
עַד עִיר תִּיבְנָה עַל תֵּל פְּנִי[ם]
וְזִכְרִתִּי לָהֶם בְּרִית רֵאשׁוֹנִים
בְּרוּךְ ... בּוֹנֵה

90 ניסערה] התלויה 91 מבטיחי] יראשונה תלויה

בגלות, אך ההמשך לקוי. 90 ניסערה ... פרזות: ציון, שנסערה והפכה לשממה, עכשיו תשב בטח; ולשון 'תשב פרזות' על פי זכ' ב, ח. 91 לחוסן מבטיחי: לעוזו של הקב"ה, והכינוי 'מבטיחי' על פי תה' כב, י, ובהתאם לחתימת הברכה: 'מבטח לצדיקים'. בהבט[...]: אולי ניתן להשלים: 'בהבט[חה זאת]'. 93 ניסקד ניכל קלונך: ניסוח פייטני של הפסוק המתפייט: 'נשקד על פשעי', על פי התרגום הארמי: 'איתקיד נור מרודי'. 'ניכל קלונך' פירושו חטאך-חרפתך (לתיבה 'ניכל' השווה במ' כה, יח). כקדח הואל: כאשר הואיל להבעיר את השרפה; ל'כקדח' כלשון שרפה ראה יש' סד, א. 94 שר שואל: שר מעוות המבקש שוחד; על פי מיכה ז, ג. 95 נחפסה נחקורה: על פי איכה ג, מ. 96 אולי ניתנהל: כנראה: אולי יבוא הקב"ה להנחותנו, ונתנהל (נונהג) על ידו; השווה למשל יש' מט, י ועוד. 97 ניתקוטטנו להיבהל: משום מריבותינו בא עלינו אסון והבהילנו. 98 נצרי סיפי או[הל]: מתפקידי הלוויים במקדש (ראה דהי"א ט, יט: 'שמרי הספים לאהל', ו'נצרי' במקום 'שמרי' בשל האקרוסטיכון), והוא מטונימיה לכלל המשרתים במקדש שהוגלו עם החורבן. 99 נידד: הגלה. ופורכים: כינוי לאויבים שהעבידו את ישראל בפרך. איכה ידע אל: תה' עג, יא, דברי הלעג של האויבים, הטוענים שהקב"ה כביכול אינו יודע את המתרחש בארץ. 100 נמו: אמרו (ומוסב כנראה שוב על האויבים). שונים: אולי כינוי לרשעים ולאויבים, השווה משלי כד, כא. 101 עד ... ושאננים: כנראה: עד מתי יהיו אויבינו עליזים ושאננים? 102 עד ... פני[ם]: על פי יר' ל, יח; ו'פנים' מלשון 'אבן פינה'. ואולי 'פנים' הוא לשון פנייה, והשווה בבלי ברכות ל, א: "כמגדל דויד צוארך בנוי לתלפיות" (שה"ש ד, ד), תל שכל פיות פונים בו'.

פיוט ג: קרובה לתענית אסתר

וּמִרְדֵּכִי יָדַע אֶת כָּל אֲשֶׁר נַעֲשָׂה
 יוֹם שְׁלוֹחַ צַר סָפָרִים לְתַתִּי לְמַשִּׁסָּה
 יוֹרֵד לְבוֹר אַרְיוֹת שְׁלַח לְהַדָּסָה
 לְהַפִּיל תַּחֲנָנָה עַל אֹם עֲמוּסָה
 אוֹלִי יִגְוֶנֶיָה רָם וְנִישָׂא 5
 בְּצִדְקָתָא אָב בַּעֲשָׂרָה נוֹסָה
 <ברוך... מגן>

וַיִּקְרַע מִרְדֵּכִי אֶת בְּגָדָיו וַיִּצְעַק בְּאֵל יְהוָה
 וַיִּרְבֶּה בְּבִכְיָה וּמָרַר נַהֲיָה
 וַיִּשְׁלַח הַתֶּךְ לְפִוְרִיָה
 לְהַפִּיל תַּחֲנָנָה עַל אֹם עֲנִיָה 10

מקורות: סנקט-פטרבורג, הספרייה הלאומית הרוסית, אוסף פירקוביץ, Evr. I. 155, דף 33 (מחזור מנהג רומניא לחנוכה-שבועות, המאה ה"ו; נוסח היסוד, א); איסטנבול, מוזיאון טופקפו 69 (מחזור מנהג רומניא, המאה ה"ז-י"ח; כולו, ב); מחזור רומניא, דפוס קושטא, שנת ר"ע (כולו, ג); מחזור רומניא, דפוס ויניציאה, שנת רפ"ג (כולו, ד); מחזור רומניא, דפוס קושטא, שנת של"ד (כולו, ה) נזכר: דודיוון, אוצר השירה והפיוט, 418.

כותרת: סליחות דצום אסתר ב' 2 למשיסה] למשסה בגדה 5 יגונניה] יגוננה בגדה / רם] נוסף לפניו אל גדה / ונישא] ונשא בגדה 7 את] ליתא גדה / ויצעק] ויצעק ב

פסוק המסגרת: אס' ד, א. 1 ומרדכי ... נעשה: לשון פסוק המסגרת. 2 צר: המן, על פי אס' ז, ו; והעניין על פי אס' ג, יג. למשיסה: לבז, להרס. 3 יורד: כך מנוקד במקור א, אך כל שאר המקורות גורסים 'יורד', והעניין דומה. יורד לבור אריות: התך, הוא דניאל; השווה בבלי מגילה טו, א: "ותקרא אסתר להתך", אמר רב, התך זה דניאל'. להדסה: לאסתר (אס' ב, ז). 4 להפיל תחנה: להתפלל (השווה יר' מב, ט). על אום עמוסה: בעבור עם ישראל (ראה יש' מו, ג). 5 רם ונישא: הקב"ה, על פי יש' נז, טו. 6 בצדקת: בזכות. אב בעשרה נוסה: אברהם אבינו, על פי אבות ה, ג: 'עשרה נסיונות נתנסה אברהם אבינו'. 7 באל יח: כלפי הקב"ה. אך אולי צ"ל 'בְּאֵלֶיהָ', (לשון קינה ויללה; השווה לקרובת הי"ח הקלירית לתשעה באב 'אאבין ביום מבך': 'אליה כיענים' [ד' גולדשמידט, סדר הקינות לתשעה באב, ירושלים תשל"ב², עמ' קנט]), וייתכן שנוסח המקורות הוא 'תיקון' מאוחר של הנוסח הקשה 'באליה'. 8 וירבה בבכיה: על פי אס' ד, א, אך שם נזכרת זעקה ולא בכי, והשווה מדרש תהלים, ל, ו: "בערב ילין בכי", זה מרדכי. ומרר נהיה: סמיכות תיאור הפוכה, ופירושה: נהייה מרה. והעניין על פי אס' שם. 9 וישלח התך: על פי אס' ד, ח-ט, והוא כמו: וישלח (מרדכי) את התך. לפוריה: כינוי לאישה על פי תה' קכח, ג, ומוסב כאן על אסתר. 10 אום עניה: כנסת ישראל שבגלות (יש' נא, כא; נד, יא).

אולי | יחיה שוכן עליה
בצדקת | נעקד בהר המורה
<ברוך ... מחיה>

וילבש שק ואפר | קיש כשמועו עצה היעוזה
ששונם נהפך לאבל ושמחה ודיצה
סריס שלח ליפה כתרצה 15
להפיל תחנה על | אומה בטיט נעוזה
אולי | ירחמיה גדול העצה
בצדקת | תם קדושתו רצה
<ברוך ... האל>

ויצא בתוך העיר | כהפיל פור זרע כסלוחים

11 יחיה | יחיה גדה / עליה | עליה ב 12 נעקד | אב נוסף לפניו גדה 13 עצה | עיצה ב 14 ששונם | לאבל
ה / ושמחה | ולשמחה גד / לאבל ושמחה | כל שמחה ה 17 ירחמיה | ירחמה ב / ירחמנה גדה / העצה | העי[צ]ה ב

11 שוכן עליה: הקב"ה, השוכן בשמים ('עליה', על פי תה' קד, ג; יג). 12 נעקד בהר המורה: יצחק. 13 קיש: מרדכי, על שם אחד מאבות אבותיו (אס' ב, ה). ועל פי המדרש, קיש היה אחד משמותיו של מרדכי; השווה בבלי מגילה יב, ב. עצה היעוזה: את מזימת המן להשמיד את היהודים. וללשון ראה יש' יד, כו. 14 ששונם נהפך לאבל: ההפך ממה שמתואר בסוף הספר (אס' ט, כב): 'אשר נהפך להם מיגון לשמחה'. ושמחה ודיצה: וכן נהפכו לאבל שמחתם ודיצתם. 15 סריס שלח: מרדכי שלח את התך, שהיה 'מסריסי המלך' (אס' ד, ה; וראה שם, ח-ט). ליפה כתרצה: על פי שה"ש ו, ד, ומוסב כאן על אסתר. 16 אומה בטיט נעוזה: כנסת ישראל השקועה בבון, כלומר, השרויה בצרה. 17 גדול העצה: הקב"ה, על פי יר' לב, יט. 18 תם קדושתו רצה: יעקב ('תם', על פי בר' כה, כז), אשר רצה בקדושתו של הקב"ה, כלומר, קידש את שמו בעולם (והשווה לכינוי 'קדוש יעקב' [יש' כט, כג]). 19 כהפיל פור: כאשר המן הפיל פור, על פי אס' ג, ז. זרע כסלוחים: מתבקש כאן כינוי להמן, אך 'זרע כסלוחים' הם לכאורה צאצאי מצרים (ראה בר' י, יד). ואולי נרמז כאן אחיו של מצרים, כנען (שם ו), שנתקלל שיהיה עבד (בר' ט, כה), והמן נחשב עבד מצד אמו, שכן, על פי מסורת מדרשית אחת, נודמנה שפחה לאגג כאשר היה בשבי אצל שאול, והמן הוא צאצא של אותה שפחה. מדרש זה אינו קיים בספרי האגדה הקדומים שלפנינו, אך הוא כבר נזכר בפיוט הקלירי 'זכר איבה לשכני' (שבעתא לשבת זכור): 'זינה בשפחה וְהוֹלִידָה צָפַע הַמַּחֲלֵק'; ראה: ש' אליצור, בתודה ושיר, 'ירושלים תשנ"א, עמ' 72, ועיין גם: ש' אשכנזי, אלפא ביתא תנייטא דשמואל זעירא, בעריכת י"י סטל, 'ירושלים תשע"א, כרך א, עמ' 10-14. מסורת שונה שהמן היה עבדו של מרדכי מצויה במדרש מאוחר על מגילת אסתר, ועל פיו נחקק על רגלו של המן 'המן בן המדתא עבד למרדכי' (י"ד אייזנשטיין, אוצר מדרשים, ניו-יורק תרע"ה, כרך א, עמ' 60).

20 פת־שֶׁגֶן כְּתָב הַדֶּת נִיתַן כִּי־צִאוּ בּוֹ שְׁלוּחִים
פְּדוּי שָׁלַח לְדַמּוּיָהּ לְשׁוֹשְׁנָה בֵּין הַחוּחִים
לְהַפִּיל תַּחֲנָה עַל אֶעֱנִיִּים זְנוּחִים
אוּלִי אֶיֶרְחֻמִּיָּה רוּצָה בְּנִיחוּחִים
בְּצִדְקָת אֶבֶן הַבֵּיא יִבְרוּחִים
<ברוך... חונן>

25 ויצַעַק צַעֲקָה אֶבְתּוֹךְ הַבִּירָה
רָשַׁע כְּשִׁלְחוֹ סְפָרִים לְאֶבֶד עִם נוֹחֲלֵי תוֹרָה
יָדִיד שָׁלַח לְהוֹדִיעַ לְבַחֲרָה
לְהַפִּיל תַּחֲנָה עַל יָפָה וּבָרָה
אוּלִי אֶיֶרְאָה בְּעֵנִיִּים שׁוֹכֵן שְׁמִי שְׁפָרָה
30 בְּצִדְקָת אֶחָים עֲשָׂרָה
<ברוך... הרוצה>

20 ניתן] נתן בגדה 23 ירחמיה] ירחמם בגדה / בניחווחים] בנחווחים גדה 25 ויצַעַק צַעֲקָה] ויצַעַק וצַעֲקָה בגדה
26 עם נוחלי] לנוחלי בגדה 27 לבחירה] לבחורה גדה 29 בעניינים] בעניה בגדה

20 פת־שֶׁגֶן ... שְׁלוּחִים: אס' ג, יד-טו. שאר עדי הנוסח גורסים 'נָתַן' במקום 'ניתן', אך מסתבר נוסח היסוד, בהתאם לניסוח הסביל שבפסוקים. 21 פְּדוּי: מרדכי, שנפדה מגזירת המן. לדמויה ... החוחים: על פי שה"ש ב, ב, ומוסב כאן על אסתר. 22 עֵנִיִּים זְנוּחִים: עם ישראל בגלות. 23 ירחמיה: את כנסת ישראל. רוצה בניחווחים: הקב"ה החפץ בקרבנות העולים לפניו לריח ניחוח. 24 בן הביא יברוחים: ראובן שהביא דודאים, על פי בר' ל, יד, ואונקלוס (שם) תרגם 'דודאים' – 'יברוחין', והשווה גם בר"ר עב, ב (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 887): "'וימצא דודאים בשדה", ר' חייא ברבה אמר יברוחין'. 25 ויצַעַק צַעֲקָה: צ"ל 'ויזַעַק וצַעֲקָה', כבפסוק המתפייט, וכך הוא גם בשאר עדי הנוסח. בתוך הבירה: בשושן הבירה. 26 רשע: המן. כשלחו ספרים לאבד: אס' ג, יג. עם נוחלי תורה: את עם ישראל. שאר עדי הנוסח גורסים 'לנוחלי', והמשמעות זהה. 27 ידיד: מרדכי. לבחירה: לאסתר, שנבחרה למלכה; ומסתברת יותר גרסת מקורות גד: 'לְבַחֲרָה'. 28 יפה וברה: כנסת ישראל, על פי שה"ש ו, י. 29 בעניינים: של ישראל. שאר עדי הנוסח גורסים 'בְּעֵנִיָּה', והוא מוסב על כנסת ישראל, המכונה 'יפה וברה' בטור הקודם. וללשון השווה שמ"א א, יא ועוד. שוכן שמי שפרה: הקב"ה, השוכן בשמים ('שמי שפרה' על פי איוב כו, יג). 30 אחים עשרה: שאר בני יעקב (מלבד ראובן ויוסף, הנזכרים במחרוזת הקודמת ובמחרוזת הבאה).

גְּדוּלָּהּ וּמָרָה | צַעֲקָה מְרֹב כְּאֲבִים
 חֲרָטָה כְּנַחֲרָטָה עַל מְשׁוּלֵי כּוֹכְבִּים
 זְמַן זֶה נִקְהָלוּ בְּתַפְלַת עֲרִיבִים
 לְהַפִּיל תַּחֲנָה עַל | זֶרַע אֲהוּבִים
 קָדוֹשׁ תִּזְכּוֹר אֶהְבֵּת מְכַלְכֵּל רְעִבִים
 35 וְתִסְלַח לְעוֹן בְּטוּחִים מִהֶרָה בְּרַחֲמֶיךָ הָרַבִּים

32 חרטה כנחרטה] חרתה כנחרתה ב / חרתה כנחרטה גדה 33 עריבים] עריבים גדה 36 ותסלח] וסלח בגדה

31 צעקה: מוסב כנראה על כנסת ישראל. 32 חרטה כנחרטה: כאשר הגזרה נחרטה ונחקקה; ובעדי הנוסח האחרים משמש במקביל השורש 'חרת', ושני השורשים משמעם דומה (ראה מילון בן יהודה, ערך 'חרט [ב]', עמ' 1757). משולי כוכבים: עם ישראל (בר' טו, ה ועוד). 33 זמן זה: ביום זה, הוא תענית אסתר (י"ג באדר), שבו נקהלו היהודים להתפלל בעת מלחמתם באויביהם בעקבות גזירת המן, על פי אס' ט, יח. זמן זה נקהלו: י"ג באדר, יום תענית אסתר, נקרא 'זמן קהילה' (בבלי מגילה ב ע"א); והשווה לשאלות דרב אחאי לפורים, שאילתא עט, שפירש את הביטוי שלא כפשוטו: 'דאמר ר' שמואל בר רב יצחק: שלשה עשר זמן קהילה לכל היא ... מאי קהילה? יום תענית. ומאי יום כניסה? שמתכנסים בו ויושבין בתענית ומבקשים רחמים'. בתפלת עריבים: כנראה עניינו: תפילה שבה כולם התפללו זה על זה מתוך תחושה של ערבות (השווה תנחומא בובר [ניצבים ה, ה; עמ' כב]: "כל איש ישראל", ד"א, כולכם עריבים זה בזה). אך אולי זוהי סמיכות תיאור, ופירושה: תפילה ערבה. ומקורות גדה מנקדים כאן 'ערבים' וככל הנראה הכוונה היא לתפילה שמתפללים בערב, כלומר, לתפילת ערבית. 34 זרע אהובים: עם ישראל, צאצאי שלושת האבות האהובים. 35 קדוש: הקב"ה (פנייה). מכלכל רעבים: יוסף, שכלכל את מצרים ואת משפחתו (השווה בר' נ, כא). 36 בטוחים ... הרבים: כינוי לישראל על פי פסקת הקבע הפותחת את מעמד הסליחות, הנאמרת מיד לאחר מחרוזת זו: 'כי על רחמיך הרבים אנו בטוחים'.